

КИЇВСЬКА ШКОЛА ЕКОНОМІКИ

МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА «СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»

ДИПЛОМНА РОБОТА

«Відчуття дому як елемент соціальної ідентичності
українців в умовах війни»

Студент\ка: Кулакова Марта
Науковий\ва керівник\ця: Буцикін Єгор

Для здобуття освітнього ступеня: Магістр
за спеціальністю: С4 Психологія
Освітня програма «Соціальна психологія»

Київ 2026

ЗМІСТ

Анотація	3
Вступ	4
Теоретичний розділ	8
1.1 Концептуалізація дому через призму мультидисциплінарного підходу у соціальних науках.	8
1.2 Дім у дослідженні досвіду вимушеної міграції.	12
1.3 Дім як складова соціальної ідентичності.	17
1.4 Український науковий контекст дослідження дому та вимушеної міграції.....	20
1.5 Трансформація соціальної ідентичності як наслідок вимушеної міграції	23
Висновок	27
Емпіричний розділ	30
2.1 Методологія дослідження трансформації дому як елементу соціальної ідентичності	30
2.2 Дім як контрольований, безпечний і стабільний простір	35
2.3 Значення соціальних зв'язків та значимих інших для підкріплення ідентичності в умовах міграції	40
2.4 Множинність відчуття дому як елемент подвійної ідентичності. .	47
2.5 Релокація як амбівалентність свободи та втрати. Лімінальність...	52
2.6 Побут, рутина, щоденні практики як складова відчуття простору	57
Висновки	62
Рекомендації	66
Використана література	69
Додаток.....	74

АНОТАЦІЯ

Повномасштабне російське вторгнення спричинило масову вимушену міграцію українського населення – близько 7,5 млн українців виїхали з початку війни закордон, покинувши свій дім. Українські біженці закордоном змушені переосмислювати для себе відчуття належності, дому, адаптуватися до нового контексту. Попри значний науковий інтерес по тематики вимушеної міграції в умовах російсько-української війни, вплив відчуття дому на трансформацію ідентичності релокованих українців залишається не до кінця розкритим. Спираючись на мультидисциплінарну теоретичну рамку, а також на матеріали напівструктурованих глибинних інтерв'ю з українськими біженцями закордоном, було виявлено, що відчуття втрати дому може спричиняти кризу соціальної ідентичності, що виражається через стан лімінальності. Разом з тим ідентичність може набувати нових форм в умовах міграції, а саме набувати риси множинності. Окрім того, юридичний статус, доступ до житла у новій країні проживання безпосередньо стосуються того, як саме буде розвиватися ідентичність індивіда у новому середовищі.

Ключові слова: відчуття дому, соціальна ідентичність, вимушена міграція, лімінальність, множинна ідентичність, українські біженці, російсько-українська війна.

Кількість слів: 21272.

ВСТУП

В умовах російсько-української війни в Україні відбувається трансформація базових соціально-психологічних уявлень, у тому числі розуміння того, що таке “дім”. Якщо раніше дім сприймався переважно як приватний простір безпеки та стабільності, то в ситуації воєнної загрози він набув нового символічного та колективного змісту (Wnuk, 2024). Значна кількість українців була змушена переосмислити дім та вийти на новий рівень у його пізнанні у зв’язку з війною. Понад 2,5 мільйона будинків по всій країні, 13 відсотків житлового фонду, були пошкоджені або зруйновані, при цьому більш ніж 3,7 мільйона українців вважаються внутрішньо переселеними (UNHCR, 2025). Таким чином, для значної кількості осіб їхні звичні уявлення про дім могли зруйнуватися або трансформуватися у нові виміри, дослідивши які ми можемо зрозуміти, чим насправді живуть українці(-ки) закордоном, що їх поєднує та що відділяє від батьківщини, які внутрішні трансформації вони проходять, та що саме з цим робити – як підтримати цих людей, повернути додому, як створити для них умови, в яких їм захочеться повернутися, але найголовніше – як не нашкодити тим, хто переживає втрату.

Актуальність дослідження полягає в тому, що воно допоможе зрозуміти, як у часи війни формується нова соціальна реальність і яке місце у ній відіграє сакральний для українців символ – символ дому; як трансформується соціальна ідентичність в умовах втрати дому та що відбувається після цього – як релоковані українці(-ки) вчаться жити в нових умовах та що відчують, живучи в новій реальності. Це знання є необхідним для того, щоб підтримувати зв’язок із тими людьми, які вимушено покинули Україну, але залишаються українцями(-ками). За даними Bihus.info (2025), з початку повномасштабного вторгнення РФ з України виїхало близько 7,5 млн людей. Ця цифра складає більше, ніж все населення Болгарії (Worldometer, 2026). Разом з тим, ці люди залишаються важливими для України носіями культури, цінностей, залишаються представниками Української держави. Саме тому розуміння їх внутрішніх станів, тривог, болей є необхідним для того, щоб не втратити частину української нації – ту частину, яка у зв’язку із війною вимушено опинилася за межами батьківщини. Отже, **наукова проблема**, яка пропонується до вирішення у рамках проведеного дослідження – нестача знання щодо того, як у контексті війни змінюється психологічне уявлення українців про дім і яку роль це відіграє у формуванні їхньої соціальної ідентичності та почуття належності.

Метою мого дослідження є виявити, як війна вплинула і впливає на переусвідомлення дому для українців та яку роль це відіграє у формуванні їхньої соціальної ідентичності. **Завдання**, які детальніше розкривають дану мету є:

1. Виокремити ключові наукові підходи та теорії до розуміння дому та соціальної ідентичності у соціальній психології та суміжних науках.
2. Виявити та категоризувати зміни у психологічному сприйнятті дому в релокованих українців в умовах війни та їх вплив на трансформацію соціальної ідентичності.
3. Розробити практичні рекомендації у контексті взаємодії з релокованими українцями.

Дослідницьке питання роботи – як змінюється відчуття дому в умовах вимушеної міграції та який вплив це має на трансформацію соціальної ідентичності релокованих українців.

Методи дослідження, застосовані в роботі, складають теоретичний аналіз наукової літератури – дослідження та узагальнення наукових підходів до розуміння дому, поняття “соціальна ідентичність” та інших понять, які будуть використовуватися як теоретична основа дослідження; а також глибинні напівструктуровані інтерв’ю – для дослідження уявлень українців про дім у період війни та їх змін, для аналізу переживань і почуттів, пов’язаних із втратою або переосмисленням дому та його впливу на соціальну ідентичність.

Теоретичну рамку дослідження складають роботи соціальних науковців в галузях гуманістичної географії, соціології, соціальної психології, що зверталися до поняття дому та пояснювали його крізь призму критичної теорії, теорії мобільностей, феноменології, соціально-конструктивістського підходу тощо. Зокрема в роботі розглядаються ідеї І-Фу Туана, Роберта Хейя, Дорін Мессі, Сари Ахмед та інших. У рамках такого мультидисциплінарного підходу, в якому поєднуються різноманітні теоретичні течії, дім постає як багатовимірна одиниця, даючи можливість повноцінно розглянути різні погляди на дане явище. Комплексний підхід до розуміння дому допомагає чіткіше виявити вплив, який він здійснює на соціальну ідентичність та її трансформацію в умовах зміни місця проживання.

Емпіричною базою дослідження є матеріали, зібрані в рамках проведення напівструктурованих глибинних інтерв’ю із українцями(-ками), що проживають закордоном у зв’язку з війною. Інтерв’ю було здійснено протягом березня-квітня 2026 року в онлайн-форматі. Вибірку склало п’ять респондентів/-ок, яких було обрано за такими критеріями проживання закордоном після початку

повномасштабного вторгнення, проживання в одному місці протягом останніх півроку на момент проведення інтерв'ювання, доступ до інтернету та повноліття. Для аналізу даних використано дедуктивний тематичний аналіз в рамках інтерпретативного підходу з використанням семантичного та латентного рівнів. Аналіз даних здійснювався шляхом транскрибування інтерв'ю, кодуванням ключових ідей та думок кожного респондента/-ки та їх упорядкування за допомогою таблиць та цитат, спираючись на теоретичну базу.

Етичні аспекти і ризики дослідження: Інтерв'ю проводилися при умові добровільної участі, конфіденційності респондентів. Усі учасники були проінформовані про мету, суть дослідження і можливі емоційні переживання у зв'язку з чутливістю теми, а також мали право відмовитися від участі на будь-якому етапі. Оскільки тема пов'язана з воєнним досвідом і втратою дому і є досить сенситивною, під час інтерв'ювання передбачався ризик емоційних реакцій або психологічного дискомфорту респондентів. Для мінімізації цих ризиків було передбачено коректне формулювання питань, довірлива взаємодія під час інтерв'ю та можливість припинити інтерв'ювання. Текст інформаційної згоди для проведення інтерв'ю міститься в додатку А.

Очікуваний соціальний ефект дослідження полягає у поглибленні розуміння внутрішніх переживань українців(-ок), що вимушено переселилися закордон в умовах війни, їхнього уявлення про дім та реакцію на втрату дому на батьківщині. У свою чергу це дозволить формувати більш чутливі та ефективні підходи для підтримки даної категорії населення, які будуть враховувати психологічний стан та потреби релокованих українців, і разом з тим підтримувати їх зв'язок із Україною та зберігати їхню національну ідентичність. Крім того, дослідження може використовуватися як аналітична та теоретична база для проведення ширшого спектру досліджень релокованих українців(-ок) як соціальної категорії з метою подальшого формування політик у сфері міграції та розбудови соціальної згуртованості.

Практичне значення: Результати даного дослідження можуть бути використані для формування психологічних і соціальних програм підтримки людей, які втратили дім або змушені були виїхати закордон. На основі результатів також можна формувати нові підходи до інтеграції осіб, які повернулися з-за кордону назад в Україну, а також створювати програми підтримки, які будуть заохочувати релокованих українців(-ок) повертатися на батьківщину. Крім того, результати можуть сприяти налагодженню комунікації між різними групами населення, підвищенню рівня взаємної довіри й формуванню соціальної солідарності через державні комунікації на основі символу “дому” як спільного

символу для мешканців України, борячись із уявленням про те, що серед українців є «свої» (ті, хто залишився) та «чужі» (ті, хто виїхали).

ТЕОРЕТИЧНИЙ РОЗДІЛ

1.1 Концептуалізація дому через призму мультидисциплінарного підходу у соціальних науках.

Дім – невід’ємний елемент розуміння людського досвіду (Tuan, 1977). Це концепт, який має таку ж довгу і багату історію, як і весь період існування людства, адже стартовою одиницею даного терміну беззаперечно може вважатися сам початок зародження життя. Дім є фундаментальною складовою загальнолюдської культури, без осмислення якої не можливо пізнати сутність життя людей на будь-якому етапі їхнього розвитку (Хомчак, 2021). Це базова категорія та відправна точка у значній кількості наук, таких як географія, антропологія, історія, демографія, політика, та звісно, не в останню чергу соціологія та психологія.

Попри те, що дім є неподільною частиною життя людини, його довгий час розглядали вузько та однобоко, спираючись здебільшого на об’єктивістські засади та кількісні підходи (Mallett, 2004). Адже попри те, що базовою еволюційною потребою, яку закривав дім, для наших первісних предків була фізична безпека та екологічна обумовленість (яка так і залишилася основною потребою для більшості представників тваринного світу), у ході розвитку людства дім розвивався у більш багатогранні та складні форми, які перестали обмежуватися лише географічними, екологічними та безпековими критеріями. У сучасних соціальних науках дім виступає не лише як матеріальний та фізичний простір, але й емоційний осередок, психологічний якір, елемент культурного, національного та політичного життя, частина історичної приналежності, особистісного розвитку, і звісно ж категорія соціальної ідентичності. Це поняття не є статичною фізичною одиницею, яка окреслена координатами місцевості та зникається у коло нуклеарної сім’ї. Це динамічний, багатогранний, багатоплановий конструкт, пізнання якого може відкрити шлях до розуміння як глобальних процесів (міграція, війна, вигнання, глобалізація) так і індивідуалістичних явищ (щастя, відчуття сенсу, ідентичність) (Gold, 2006).

У соціальних науках дім посідає дедалі важливіше місце, оскільки з кожним роком зростає нестабільність умов, у яких осмислюється дім. Соціологія, гуманітарна географія, культурна антропологія, соціальна психологія б’ють на сполох та звертаються до дому як до фундаментальної категорії, яка потребує вивчення, згідно з останніми тенденціями в області міграції, біженства,

вимушеного переселення та глобалізації (Mallett, 2004). Згідно з даними, запропонованими Мелісою Флемінг, ще станом на 2015 рік кожна шоста людина у світі проживала за межами свого дому (2017). Виходячи з останніх світових подій, можемо лише припустити наскільки збільшилося це число за останній час. Станом на 2025 рік у світі налічується близько 42,5 млн біженців (UNHCR, 2025), а у статистиці Флемінг за 2015 рік це число налічувало 22,5 млн (2017). Таким чином, кількість вимушено переселених осіб суттєво зросла за 10 років, і ця тенденція буде лише посилюватися у наступні десятиліття, що робить вивчення дому та суб'єктивного досвіду, пов'язаного з ним, все більш актуальним (UNHCR, 2023).

Існує безліч підходів до трактування концепції дому, проте в даному розділі я зосереджуся на тих, які є найбільш доцільними у контексті соціально-психологічної науки та які слугуватимуть містком до розуміння дому саме у розрізі війни та вимушеної міграції, про які детальніше буде йти мова у подальших розділах. Наприклад, дослідники Стедман і Йоргенсон упорядкували та концептуалізували «дім», виходячи якраз із класичної соціально-психологічної категоризації терміну «атитюд», висловленої в роботі “Cognitive, Affective, and Behavioral Components of Attitudes” (Roserberg, Hovland, 1960). Згідно з даною категоризацією, атитюд складається із когнітивного, афективного та поведінкового компоненту. Цю ж модель запозичили Стедман і Йоргенсон, виразивши концепцію дому через три поняття – “place identity” (ідентичність, що базується на місці), “place attachment” (прив’язаність до місця), “place dependence” (функціональна залежність від місця) (2006). Згідно з даною категоризацією дім виконує три важливі функції – він є частиною індивідуальної ідентичності (когнітивний аспект); він викликає емоції та почуття близькості, затишку, любові (афективний аспект); він є функціонально зручним та корисним (поведінковий аспект). На думку авторів, саме ці три функції органічно поєднуються у те, що ми називаємо «відчуттям дому».

Така концепція є практичною та зрозумілою, проте дещо спрощує і ламає складне мереживо відчуттів та зв’язків, які виникають у індивіда із місцем, яке він чи вона вважає домівкою. Дослідниця Мелоді Сафархані підіймає це питання через 20 років після виходу статті та повертає поняттю дому комплексність і складність, залишивши при цьому фундамент у вигляді тих самих трьох компонент (2025). Таким чином, вона пропонує розширену модель дому, у якій кожен елемент сам по собі складається із когнітивного, афективного та поведінкового елементів. Наприклад, “place identity” тут розглядається не лише як стале когнітивне усвідомлення своєї належності до місця. Воно також підкріплюється емоційним станом гордості за своє місце проживання та за

громаду, відчуття родової безперервності тощо, які також формують цю ідентичність. У свою чергу поведінковий елемент підсилює ідентичність через повторювані практики та щоденні дії, націлені на даний простір. “Place attachment” для авторки – це не лише емоційне відчуття прив’язаності, але й усвідомлений, детермінований вибір мати цю прив’язаність, який виражається як у (когнітивному) рішенні, так і в (поведінковому) підкріпленні цього рішення діями, націленими на цей простір. Таким чином, бачимо, як уявлення про дім ускладнилися з часом у зв’язку із тими викликами, з якими це явище зіштовхується у нинішньому глобалізованому світі. Ці дві статті є наглядним прикладом того, як спрощені та функціональні концепції перестають бути актуальними у світі, де дім стає дещо більшим, ніж набором спрощених компонент.

Проте розуміння того, що дім – це складний та важко зрозумілий конструкт, який не можна пояснити кількома функціями, було ще у минулому столітті у дослідника гуманітарної та соціальної географії – Роберта Хейя. Він зазначав, що географія підходить до вивчення людського досвіду у просторі надто позитивістсько, без заглиблення у реальний досвід, суб’єктивні стосунки людини з простором, зокрема з домом (Hau, 1988). Ґрунтуючись на феноменологічному підході, він вважає, що стан, який дім викликає в індивіда, це неподільне підсвідоме ціле, а не лише набір факторів. Адже часто навіть сам індивід не може для себе пояснити, чому те чи інше місце породжує в ньому особливий тілесний та душевний стан. Феноменологічний підхід у розумінні дому не намагається дослідити сутність дому. Він націлений на розуміння того, як дім відчувається, а не на тому, як він осмислюється чи називається (Mallet, 2004). На відміну від чіткої та детермінованої трьохступінчастої моделі дому, Хей називає дім певною вписаністю у світ, а не почуття чи усвідомлення, як особливу форму буття (1988). Проте він також визнає поведінкову складову у стосунках із місцем, хоч і не класифікує її так, як попередні дослідники. Автор зазначає, що місце стає значимим, перетворюється із “space” на “place” через повторювані дії, рутину. На його думку рутинна діяльність є передумовою появи відчуття вкоріненості, розбудовує стосунки людини із певним місцем.

Повноцінно концептуалізувати дім не можливо без внеску провідного гуманістичного географа І-Фу Туана. Його внесок у розвиток розуміння простору, дому, місця у соціальному контексті визначається через класифікацію окремих понять – “space” та “place” (Yi-Fu Tuan, 2001). Він робить потужний ривок в усвідомленні явища дому, трактуючи його не як даність, об’єктивну дійсність, а як результат перетворення “space” на “place”. Таким чином, простір є об’єктивною реальністю, що має власні конкретні

характеристики та існує окремо від індивіда. Але цей простір може набути унікального та виняткового значення для людини, перетворитися із об'єктивної дійсності в суб'єктивне переживання індивідуального досвіду. Туан вважає, що простір, з яким індивід вступає у стосунки, з яким він вибудовує зв'язок через дії, почуття, досвід, - стає домом. Отже, дім не є даністю. Він може виникнути тільки внаслідок взаємодії. Можемо зробити припущення, що науковець дещо "олюднює" стосунки людини з місцем. Подібно до взаємодії людина-людина, у якій близькість є наслідком спільного досвіду, спілкування, націлених одне на одного активних дій, так само і простір-людина за Туаном є процесом зближення, зародження інтимності.

Такий погляд на дім як на процес, а не факт, є цінним внеском у розуміння відносин людини з простором. Проте водночас з цим Туан дещо спрощує та ідеалізує дім, ставлячи його і радикальну дихотомію із простором. Для нього "space" є уособленням свободи, відкритості, динамічності, хаотичності, відкритості до нового, в той час як "place" постає впорядкованим, безпечним, стабільним та зрозумілим елементом. Створюючи таку полярність, Туан не враховує ширший контекст, не виходить за межі географічного знання. Адже з погляду теорій міграційних студій, соціології нерівності та суміжних наук, дім не завжди є безпечним та знайомим простором. Часто він перетворюється на простір формування травми, залишаючись при цьому домом. Часто він перестає бути звичним і зрозумілим, перетворюючись на все ще близьке та тепле, але чуже місце. Про це пише зокрема колумбійський дослідник Перес Мурсія. Він зазначає, що складність розуміння дому полягає зокрема в тому, що він може водночас бути місцем безпеки і небезпеки, відчуттям близькості та відчуттям відчуженості, місцем, куди хочеться повернутися, і місцем, в яке шляху назад немає (Murcia, 2018). Саме цим і відрізняється погляд на дім з точки зору базових фундаментальних теорій соціальних наук від погляду через призму вивчення біженства, міграції, війни, про що детальніше йтиметься у наступних розділах.

Погляд І-Фу Туана щодо перетворення простору на місце через взаємовідносини людини і простору також набуває ширшого та сучаснішого вигляду у фундаментальній роботі Дорін Мессі "A Global sense of place" (1994). Мессі розглядає дім крізь призму глобалізації, яка кардинально змінює стосунки людини із навколишнім простором. Глобалізація запустила процеси, які вимушено виривають людину з її звичного усталеного буття в просторі, змушуючи нас пристосовуватися до нових форм такого явища як дім. Динамічність сучасного світу не лише сприяє збільшенню кількості переїздів протягом життя, що у свою чергу змінює розуміння дому. Ми також опиняємося

в умовах, де дім як культурна, історична, соціальна, етнічна одиниця перестає бути однозначною та визначеною. Якщо раніше простір був чітко ототожнюваний із певною нацією, етнічною групою, родовою приналежністю, релігією, то у нинішньому глобалізованому світі місця перестають бути носіями однієї риси. У значній кількості глобалізованих міст та країн поєднується безліч культур, носії різних релігійних та етнічних груп живуть «під одним небом», простір стає скоріше мереживом різноманітних елементів, ніж сталою та окресленою одиницею. І це, безсумнівно, змінює розуміння дому, який тепер, на думку Мессі, все менше залежить від конкретного географічного розташування, а перетворюється на мобільну категорію, яку індивід здатен переносити з однієї площини в іншу.

Проте складність дому полягає не лише в його багатогранності як явища. Це термін, який видозмінюється і кардинально трансформується в залежності від того, у якому контексті він існує. Війна, вимушена міграція, вигнання – це обставини, в яких дім перестає бути стабільно визначеною категорією соціальних наук, навіть попри всю багатшаровість цього визначення. Насильство, втрата дому, вимушена втеча із місця, яке вважалося безпечним та інтимним підриває не лише теоретичне розуміння дому – а усю історію людства в цілому, адже, як зазначалося на початку, поняття дому існує стільки ж, скільки існує людство, і там, де вимушено втрачається дім, втрачається і частина гуманного світу.

1.2 Дім у дослідженні досвіду вимушеної міграції

Зигмунд Фройд та інші науковці неодноразово наголошували на тому, що певне явище чи об'єкт найкраще осмислюються і набувають виняткового значення саме тоді, коли вони втрачаються (1917). Ентоні Гідденс розвинув та підкріпив цю тезу як соціолог, зазначивши, що людина почувається стабільною у світі за рахунок звичних структур, які є частиною її існування, і тільки коли ці структури руйнуються, вони стають помітними (1991). Саме тому дім набуває особливої вагомості та критичності у тих умовах, де його стабільність ламається. Війна, міграція, вигнання – це ті суспільні процеси, які підривають звичні та непохитні уявлення про дім як про структуру безпеки, визначеності та контролю. Адже у теоріях, розглянутих вище, дім здебільшого виступав як позитивна та доступна категорія. Так, динамічна, непостійна, багатогранна, але все ж ресурсна та стабілізуюча. Проте в реальності все більше людей втрачають саме таку картинку дому. Значна кількість мігрантів залишають свій звичний простір як у

зв'язку із глобалізацією, пошуком кращого життя, освітніх та кар'єрних можливостей, так і вимушено, втікаючи від насильства, нерівності, екологічних катастроф тощо. Дані Світового економічного форуму (2022). вказують на те, що до 2030 року частка мігрантів перевищить 4 % світового населення, тобто складе понад 350 мільйонів людей. Окрім демографічних, економічних, політичних змін ця тенденція також призведе до кардинальних змін у соціальному, психологічному, культурному полі, вплинувши на психологічне благополуччя, ідентичність, відчуття належності цілих соціальних категорій.

Таким чином, вивчення дому через призму його залишання є необхідним підходом для формування необхідних інтервенцій та стабілізації соціально-психологічного клімату як мігрантів, так і приймаючих громад та регіонів. У полі дослідження дому та міграції існують різнобічні теорії та підходи. Наприклад, Чемберс та Брайдотті (1994) трактують міграцію як спосіб продуктивно вийти за рамки свого звичного існування, відкидаючи необхідність дому як ключової психологічної структури. Для них відсутність дому – це шлях до індивідуального розвитку, відкритості, космополітичності. Дім визначається як фіксованість, яка протиставляється позитивному уявленню про рух, динамічність, можливість дослідити себе та набутти нові ідентичності. Брайдотті (1994) вводить окремий термін для опису цього стану відкритості – номадичний суб'єкт – особа, яка не потребує стабільного дому, яка перебуває у стосунках зі світом, а не лише із конкретним місцем. На відміну від ідеї Дорін Мессі про глобалізоване відчуття простору, яка скоріше пропонує такий спосіб стосунків зі світом як логічну відповідь на зміну структури зв'язків зі світом, Чемберс та Брайдотті радикально возвеличують ідею руху та номадичності, практично відкидаючи центральність дому як такого. Мессі переосмислює дім, надає йому реляційного характеру, не підважуючи його важливості, в той час як Чемберс та Брайдотті йдуть ще далі, виходячи до найвищої точки космополітизму.

Проте у полеміку із авторами вступає дослідниця фемінізму, постколоніалізму та соціології нерівності, чия теоретична рамка дому не може не бути розглянута у контексті даного розділу. Сара Ахмед (1999) критикує романтизацію руху та відкритості, запропоновану раніше, повертаючи поняттю дому центральність та сакральність. Вона зазначає, що неможливо нехтувати такими людськими почуттями як туга, прив'язаність, втрата. Рух – це не завжди продуктивний крок до розвитку. Часто міграція навпаки забирає все те, що індивід мав, залишаючи його без соціального кола, кар'єри, родини, що тільки погіршує його становище, а не призводить до розвитку. Більше того, Ахмед гостро розрізняє явища вимушеної міграції та міграції як результату власного вибору. Адже людина, яка змушена покинути дім у зв'язку із війною,

переслідуваннями, екологічним лихом, переживає зовсім іншу «міграцію» ніж той, хто свідомо обрав нове місце проживання. Саме тому вивчення індивідуального та унікального досвіду є таким важливим – тільки воно може показати кардинальну відмінність у тому, що ховається за одним й тим самим терміном та статистикою.

Окрім того, Ахмед робить ще один вагомий внесок у розуміння дому. Вона відкидає радикальну дихотомію руху і стабільності, знайомості та невідомості, яку зокрема висловлювали Туан, Чемберс, Брайдотті, і пропонує ідею, яку пізніше згадував Мурсія, про що йшлося у попередньому розділі. Ахмед говорить, що дім – це не завжди знайомий та безпечний простір. Війна, насилля, нерівність можуть перетворити його на чужий та ворожий, що ускладнює та загострює стосунки людини з домом під час міграції. Вона може хотіти повернутися назад, але травматичний досвід докорінно змінює сприйняття реальності. Тому навіть якщо фізичний дім не був зруйнований чи знищений, емоційна та психологічна структура дому може повністю змінитися, через що індивід так і не зможе відновити у своїй уяві образ того самого дому, який він колись залишив.

Саме про це говорить Мурсія (2018), апелюючи до проблеми дискурсу, який панує навколо теми міграції та дому. У дослідженнях біженства, внутрішнього переміщення, вигнання часто аналізують втрату дому як винятково фізичного простору, практично не враховуючи ті самі емоційні, психологічні, соціальні, культурні складові цього явища. Адже окрім прихистку, люди шукають ще й відчуття дому. Таким чином, Мурсія виокремлює два терміни – “material liminality” та “existential liminality”. Сам термін лімінальність, який буде розглядатися детальніше у наступному розділі, означає перехідний стан, який виникає в індивіда чи соціальної групи, яка вже не є частиною попереднього контексту, але ще не стала повноцінним членом нового (Turner, 1969). Мурсія зазначає, що навіть якщо матеріальна лімінальність подолалася – людина знайшла новий фізичний дім, призвичаїлася до місцевості, - екзистенційна лімінальність як глибоко вкорінене відчуття чужості та покинутості все ще може залишатися. І саме цей аспект рідко береться до уваги як у дослідженнях міграційних питань, так і в розбудові політик, впровадженні інтервенцій та роботи над благополуччям переселених осіб. Адже більшість політик включають забезпечення умов для подолання саме матеріальної лімінальності – забезпечення житлом, соціальні пільги, допомога із працевлаштуванням та навчанням. І хоч опосередковано ці зусилля сприяють інтеграції та можуть допомогти подолати відчуття чужості, вони не можуть гарантувати подолання

екзистенційного відчуття спустошення, яке часто переслідує мігрантів роками після релокації, суттєво впливаючи на психічне здоров'я та благополуччя.

Проте, зачепивши матеріальний аспект формування дому на новому місці, не можна не врахувати ширшу правову, інституційну рамку, а також те, як вона впливає на інтеграцію та внутрішній стан індивіда, який зіштовхується із релокацією. Адже такі фактори як правовий статус, права та свободи, доступ до ресурсів, можливість жити повноцінним громадянським життям – це ще одна частина досвіду міграції, яка часто стає завадою до формування нового “sense of place” (Fathi, Laoire, 2024). Якщо індивід не відчуває себе повноцінним громадянином суспільства, не має легальних підстав на довгострокове планування свого життя, не має права на роботу, освіту або має обмежені можливості там, де інші члени суспільства мають здатність широко реалізовувати свої права, то це неодмінно посилюватиме відчуття лімінальності та відчуженості. Саме тому Фатхі та Лаорі (2024) розглядають поняття дому не лише як внутрішнє відчуття, а як правову можливість – мій дім там, де я маю значення, де мій юридичний статус не пригнічує мою здатність до самореалізації та повноцінного життя.

Ще однією вагомою складовою дому, яка може розкритися лише в міграції чи перебуванні за межами свого звичного простору – це сенсорне відчуття дому. До нього, зокрема, часто звертається Ахмед (1999), називаючи дім «другою шкірою», яка є непомітною та невідчутною аж доки ця шкіра не втрачається при релокації. Дім – це звуки, температура та клімат, запахи, кольори та текстури, навколишнє середовище, навіть доторки. Ця складова дому особливо важлива у дослідженні культури пам'яті, адже часто саме матеріальні речі як атрибути сенсорного відчуття дому є чи не єдиним, що залишається після втрати дому як спогад про нього та можливість повернути його присутність (Marshall, 2019). Лише у міграції стає зрозуміло, наскільки дім є сенсорним відчуттям, як сильно можуть відрізнитися звуки, запахи, повітря в залежності від географічної точки. Це найменш неочевидний, але дуже болючий елемент, який може несвідомо підсилювати ностальгію за домом, що робить процес адаптації на новому місці довшим та складнішим.

Говорячи про відносини дім-міграція у XXI столітті, не можна не врахувати цифровізацію та «діджитал» простір як невід'ємний елемент цих стосунків. Перебування паралельно в онлайн та оффлайн просторі значно ускладнює процес релокації. Коли індивід фізично змінює простір унаслідок вимушеної міграції, його ідентичність, емоційна прив'язаність, психологічний комфорт протягом довгого періоду часу продовжує стосуватися минулого життя, у тому числі дому.

Читання новин, споживання контенту, пов'язаного з колишнім домом, онлайн-комунікація із людьми з місця, яке людина залишила, - все це допомагає відчувати приналежність до попереднього контексту, який індивід покинув, але разом з тим заважає адаптуватися у новому місці, особливо якщо міграція трапилася неочікувано або вимушено, а не стала наслідком свідомого вибору. Така дихотомія посилює відчуття лімінальності і подовжує перехідний період адаптації. Як зазначає Мурсія (2018), вимушена міграція спричиняє появу двох станів: «я ще не визначився, де мій дім» та «мій дім ніде». Чим довше людина перебуває у стані лімінальності, тим більша ймовірність того, що в певний момент часу втратиться сама здатність обрати як така, і дім перестане відчуватися будь-де. Життя в діджитал просторі, на жаль, може сприяти цьому. Індивід продовжує бути прив'язаним до контексту попереднього дому, але фізично живе у новому просторі. В результаті вона втрачає «практичне знання дому» (Falkenhain, 2026). Фізично і тілесно він перестає бути звичним та зрозумілим для неї. Проте, разом з тим, новий «дім» не набуває емоційно-психологічного сенсу, оскільки цей сенс все ще прив'язаний до іншого простору. З такої точки зору, міграція у цифровізованому світі стає важчою, ніж будь-коли раніше. Міграція не є новим явищем – воно існувало в усі часи історії людства. Проте раніше втрата дому хоч і могла переживатися більш різко та радикально, проте не створювала ілюзію належності за рахунок перебування в онлайн-просторі. Разом з тим, цифровий вимір як частина соціальної ідентичності в міграції може мати й позитивні наслідки, про що детальніше йтиметься у наступному розділі.

Хоча явище міграції здебільшого «обтяжує» термін дому, підкреслює його «гострі кути», все ж він може залишатися, а точніше, набувати нового позитивного значення. Наприклад, Майя Круміна (2021) виділяє чотири моделі переживання дому у вимушеній міграції, два з яких ще не були розглянуті в цьому розділі, проте додають оптимістичне навантаження у це поняття. Круміна виділяє такі моделі як «розщеплена належність», котра відповідає статусу Мурсії «я ще не визначився, де мій дім», та «дім ніде», про які вже було зазначено раніше. Вона також окреслює модель «позитивного прийняття множинності», яка концептуально перегукується із ідеєю Дорін Мессі. Проте, окрім цих моделей, вона вводить нове бачення дому, яке постає не як почуття, емоція чи переживання, а скоріше як стійка когнітивна позиція. На прикладі латвійських вигнанців після Другої світової війни, вона показує, що для деякої частини її респондентів визначення Латвії своїм домом було свідомим вибором, який міг не збігатися з реальним становищем, проте ніколи не піддавався сумніву. Людина могла спілкуватися іншою мовою, проживати в іншому просторі, бути

інтегрованою та адаптованою до нового соціального контексту, проте на питання «Де твій дім?» принципово давати відповідь, у першу чергу самому собі, що дім – це Латвія. З такої точки зору дім постає для нас не лише психологічною, емоційною, культурною, але й політичною категорією, про що детальніше йтиметься у наступних розділах.

Таким чином, дім у міграції постає окремим предметом дослідження людського досвіду, почуттів та когніцій. Його багатогранність та неоднозначність породжує значну кількість поглядів, ідей і трактувань, які водночас доповнюють та протиставляють одна одну. Разом з тим, вивчення дому ускладнюється певною хаотичністю та відсутністю структурованого підходу до його дослідження у соціальних науках. Але хоч різні дослідники та наукові течії по різному визначають характерні особливості та складові дому, ніхто з них не заперечить того, що саме дім є невід’ємною частиною формування соціальної ідентичності індивіда, чому соціологи та соціальні психологи надають виняткового значення. Далі розглянемо дім саме крізь цю призму.

1.3 Дім як складова соціальної ідентичності

Дім є не лише емоційним станом та фізичним простором. Він також виступає невід’ємною складовою визначення соціальної приналежності індивіда, є чинником його «вписання» у суспільство, формування індивіда як частини ширшого соціального кола. В українських дослідженнях дім часто ототожнюють із сім’єю, яка слугує агентом первинної соціалізації особистості (Горецька, Сердюк, 2015). Проте сім’я та дім хоча часто і є суміжними поняттями, сім’я є лише однією із складових дому як соціальної одиниці. Існує значна кількість функцій, які сама лише сім’я не здатна охопити. Наприклад, система правил та норм, які наявні у конкретному соціумі, система освіти, медичні та соціальні послуги, цифровий простір і т.д. (Argandona, 2018). Вони хоч і не є надбанням сім’ї, проте також сприяють формуванню ідентичності та відчуття себе «на своєму місці», що сприяє виникненню почуття дому. Для того, щоби пояснити, як саме дім сприяє формуванню соціальної ідентичності, спершу потрібно зосередитися на концептуалізації самої соціальної ідентичності, розглянувши провідні соціологічні та соціально-психологічні теоретичні напрями, які її досліджують.

Згідно з теорією символічного інтеракціонізму Блумера (1969), ідентичність є результатом постійної взаємодії індивіда з навколишнім світом. У ході цієї взаємодії людина навчається пізнавати себе та інших, таким чином формуючи уявлення про себе, а з часом - відчуття належності до певного

соціального кола чи групи. Таким чином, взаємодія як базова форма суспільних відносин є чинником самовизначення, а самовизначення у свою чергу допомагає сформувати соціальну ідентичність – якщо я розумію, ким є я та ким є вони, я розумію, чи належу я до них чи ні. В даному випадку Блумер приділяє особливу увагу символам та інтерпретаціям, які виступають над об'єктивною реальністю. Соціальна взаємодія створює систему понять та орієнтацій, згідно з якими люди здатні наділяти себе та інших певними характеристиками. Отже, відповідно до підходу символічного інтеракціонізму дім не є винятково фізичним простором. Це система символів та значень, у якій індивід формує розуміння себе через взаємодію з тими, з ким він поділяє цей фізичний простір.

Із феноменологічного погляду, який вже частково розглядався у роботі Роберта Хей, соціальна ідентичність – це спосіб людини вписатися у світ, який виробляється шляхом створення так званих типізацій – узагальнених уявлень про те, хто є ким у навколишньому світі (Shutz, 1967). В даному підході також приділяється значна увага взаємодії та інтерпретаціям, проте базово ключем до побудови соціальної ідентичності є не сама по собі інтеракція, а наявність спільного життєсвіту (“lifeworld”), який виступає свого роду спільним фоном для індивідів та їх взаємодії (Moran, 2011). У такому випадку дім якраз і виступає важливою складовою життєсвіту – він є «фоном», безпечним простором, у якому відбувається формування індивіда, засвоєння соціальних норм, становлення. Проте все ж у феноменологічній течії, як вже було розглянуто на прикладі концепцій Роберта Хей, дім постає у надто ідеалізованій формі, виступає як знайоме, безпечне середовище, у якому життєсвіт відчувається прозоро та невагомо. Так як феноменологічна концепція ідентичності базується на тому, що життєсвіт реалізовується у повсякденності, то якраз дім і є уособленням цієї повсякденності, яка забезпечує формування ідентичності.

Соціальний конструктивізм, на відміну від феноменологічного погляду, вважає дім не внутрішнім станом невагомості, а суспільно створеним елементом соціального життя, в якому діють конкретні правила та норми, засвоюючи які, індивід проходить процес соціалізації та формує свою соціальну ідентичність (Berger, Luckmann, 1966). У цьому напрямі провідну роль відіграє не взаємодія чи життєсвіт, а процес інтеріоризації – засвоєння зовнішніх норм та цінностей у вигляді внутрішніх індивідуальних переконань. Таким чином, соціальна ідентичність є відображенням тих правил та уявлень, які вкладалися індивіду в ході його соціалізації, і саме тут дім відіграє ключове значення як процес ранньої, первинної соціалізації, в ході якої закладаються основи соціальної ідентичності людини. Варто зазначити, що попри яскраво виражений зовнішній вплив у ході формування ідентичності, цей зовнішній стимул не

вважається негативним чи шкідливим, хоч і може трактуватися як такий. В даному випадку дім є середовищем засвоєння зовнішніх норм, проте це не відміння його здатності бути психологічно безпечним, емоційно насиченим простором.

Ще один важливий у межах даної роботи теоретичний напрям – теорія практик Теодора Шатцкі, трактує соціальну ідентичність як процес участі у мережі організованих видів діяльності (практик), беручи участь у яких індивід формує свою соціальну сутність (Schatzki, 2001). Але практики в даному випадку не є самими по собі діями. Практика – це соціальна дія, яка націлена на взаємодію, яка має соціальний сенс. У спрощеному сенсі, соціальна ідентичність за теорією практик – це процес того, як соціальні інтеракції, які вкладаються в певний патерн чи набір практик, визначають те, ким є індивід. У своєму дослідженні про значення дому у повоєнній Британії, Клейр Лангамер зазначає, що якраз дім був важливим фактором формування соціальної ідентичності британців, оскільки саме повсякденні побутові практики сприяють формуванню чи зміні соціальної ідентичності (тому повоєнна Британія зосередилася на розбудові інституту дому як простору, де найякісніше відбувається становлення індивіда) (2005). Дім, згідно з теорією практик, дає відповідь не на питання «що?», а на питання «що робити?». Це не місце чи явище, це дія, яка створює певну сутність, яку ми називаємо домом. Чому ця теорія є важливою для розуміння дому у міграції чи під час біженства? Тому що вона дає надію на те, що дім можна відновити чи створити будь-де, бо він визначається не так місцем, людьми чи матеріальними речима (хоча теорія практик не відкидає цих складових), а нашою діяльністю. Таким чином, відчуття дому в міграції можна повернути за рахунок повернення до дій, які про нього нагадують. Частково про це говорить Роберт Хей (1988), коли підкреслює роль повторюваних дій та рутини у формуванні відчуття дому. Рутини є чинником вкоріненості, адже вона буквально «заземляє» людину у просторі хаосу та невизначеності.

На останок, теорія мобільностей Джона Уррі, на відміну від попередніх класичних напрямків, враховує сучасну тенденцію до глобалізації, переміщень, відкритості простору (хоч питання відкритості для багатьох представників конфліктної теорії залишається під великим питанням) і визначає соціальну ідентичність як постійно змінну та множинну характеристику (Urry, 2004). Дана концепція тісно перетинається з уявленнями Дорін Мессі, Чемберсом та Брайдотті, які розглядалися раніше. Така змінність, динамічність, мобільність соціальної ідентичності напряму впливає і на уявлення про дім. Як вже зазначалося, згідно з такими поглядами дім не є символом стабільності, знайомості та затишку. Він може бути різним, як у географічному, так і в

культурному чи психологічному сенсі слова. У такому разі діджиталізований світ, наявність цифрового простору, яким просякнута людська взаємодія сьогодні, є скоріше можливістю зберігати подвійну чи й загалом множинну соціальну ідентичність, ніж фактором посилення лімінальності. Адже згідно з теорією мобільностей, ідентичність, як і почуття дому, може існувати паралельно у кількох вимірах, не заважаючи іншим складовим. Критика такого підходу полягає у тому, що він звучить надто ідеалізовано та відірвано від психологічних можливостей більшості людей. Поняття вкоріненості, туги, потреба у визначеності та приналежності – це психологічна основа людини, вийти за межі якої вдається зовсім незначній частці з нас. Разом з тим, теорія мобільностей відкриває простір для переосмислення класичного погляду на ідентичність і задає дискурс, який відповідає сучасним світовим тенденціям.

1.4 Український науковий контекст дослідження дому та вимушеної міграції

Попри те, що дослідження досвіду релокації, відчуття дому під час міграції та інші суміжні теми все ще вимагають значної уваги та вивчення, український науковий контекст вже характеризується доробком статей та матеріалів щодо даної теми. Особливо цінним внеском для вивчення досвіду міграції є робота Валерії Лазаренко (2018), у якій вона ставить теоретико-методологічні питання дослідження досвіду міграції в Україні на прикладі ВПО та звертається до просторової ідентичності як до провідного поняття, яке пояснює такий досвід. Лазаренко вважає, що просторова ідентичність визначає, як саме індивід переживає зміну місця, відчуття втрати місця, як вибудовує стосунки із новим простором та як саме ці стосунки уможливлються через співвідношення «свого» та «чужого». Більше того, Лазаренко зазначає, що просторова ідентичність у своїй суті є і соціальною ідентичністю, оскільки приналежність до простору не є винятково фізичним чи географічним виміром. Простір не існує абстрактно від соціуму, культури, звичок, побутового життя, які в ньому реалізуються. Саме тому травма переселення – це не лише травма від зміни простору, а й глибока травма ідентичності, яка змушує поставити під сумнів власну сутність. У рамках такого підходу до вивчення дому та переселення, авторка вводить метод «ментальне картографування», який позначає те, як просторовий вимір розкривається через опис індивідом свого досвіду, пов'язаного із цим простором. Таким чином, індивід, описуючи певну місцевість, наприклад свій дім, створює певну символічну карту того, яким саме для нього є це місце, і саме так ми можемо зрозуміти, яке значення вкладає індивід у ті чи інші місця. Цим самим авторка підкреслює, що особисті історії,

індивідуальний досвід є джерелом знань, необхідних для розуміння явища міграції та релокації.

У свою чергу Кочубейник теж звертається до теми втрати дому, досліджуючи досвід біженців вже з початком повномасштабного вторгнення. Вона зазначає, що втрата дому – це не лише позбавлення фізичного та матеріального блага, адже дім, на її думку, є умовою стабільності досвіду (2025). Відповідно релокація та вимушена міграція – це не просто зміна фізичного середовища, а потужний чинник дестабілізації ідентичності саме унаслідок втрати тієї стабільності, яку забезпечує дім. У релокації дім стає амбівалентним та неоднозначним, уявлення про нього базується на протиріччях, які авторка визначає через такі бінарності як «тут-там», «ностальгія-біль» тощо. З одного боку дім у міграції ідеалізується, перетворюється на символ щасливого минулого, а з іншого боку є джерелом травми, тривоги (Кочубейник, 2025). Таким чином, ця амбівалентність спричиняє те, що індивід змушений постійно поєднувати та узгоджувати в собі кілька сценаріїв ідентичностей, часто зіштовхуючись із труднощами у поєднанні їх в одне інтегроване ціле. На відміну від класичного седентарного уявлення про дім, в умовах вимушеної міграції дім набуває неоднозначних та багатогранних форм, і ця неоднозначність у тому, як саме трактувати для себе минулий та теперішній дім, як узгоджувати минулий та теперішній досвіди спричиняє кризу ідентичності та переосмислення свого «я». Проте Кочубейник також критикує як седентарний, так і номадичний підхід до розуміння дому в контексті вимушеної релокації (2024). Вона зазначає, що седентарний підхід надто покладається на те, що ідентичність індивіда залежить від територіального фактору, є «прив'язаною» до конкретного простору. Адже попри те, що соціальна ідентичність справді часто базується на просторовому вимірі, як зазначала Лазаренко, вона не є винятково територіально зумовленою. Разом із тим номадичний підхід, який лежить в основі теорії мобільностей та сучасних уявлень про дім у контексті глобалізованого світу, скоріше пояснює мобільність як результат власного добровільного вибору і не може повноцінно застосовуватися у контексті вимушеної міграції (Кочубейник, 2024). Таким чином, ідентичність вимушених переселенців залишається поза увагою двох провідних підходів у вивченні дому, адже жодна із цих концепцій не може повноцінно окреслити те, що відбувається із ідентичністю індивіда в умовах вимушеної релокації, що у свою чергу підтверджує те, що досвід біженців та їх стосунки із простором є унікальним та складним явищем, яке потребує подальшого дослідження.

Вагомим внеском у розуміння того, як вибудовуються стосунки індивіда із простором та формування відчуття належності є соціально-

психологічний підхід до вивчення власності Ірини Губеладзе (2021). Згідно з таким підходом власність розглядається не як суто юридичне та матеріальне становище володіння, а як внутрішнє суб'єктивне переживання. Такий процес психологічного привласнення характеризується тим, що індивід починає включати певні елементи навколишнього світу (речі, простір, значимих інших тощо) у власне «я» через спільний досвід, емоційне інвестування, надання сенсу цим елементам (Губеладзе, 2020). Таким чином, індивід може відчувати, що певний об'єкт чи абстрактне поняття є «своїм», навіть якщо формально не має права володіння цим об'єктом. Окрім того, Губеладзе зазначає, що таке психологічне привласнення безпосередньо впливає на самоідентифікацію, на формування ідентичності та уявлення про себе, відповідно втрата психологічного відчуття власності над певним місцем (у випадку вимушеної міграції – над домом) може спричинити кризу ідентичності, оскільки порушує внутрішнє відчуття цілісності.

У свою чергу почуття власності може вибудовуватися і в новому середовищі через щоденні практики, соціальні зв'язки, емоційне інвестування у новий простір, спільний досвід. Проте саме можливість контролю над простором, здатність впливати на нього та облаштовувати згідно із власними потребами є важливими факторами у формуванні відчуття власності, що підтверджується в емпіричному розділі. Тип проживання, формат житла, юридичний статус – все це впливає на можливість індивіда відчувати місце «своїм». Саме тому територіальна тимчасовість та невизначеність спричиняють кризу ідентичності – без психологічного відчуття власності індивід відчуває труднощі у самоідентифікації, в усвідомленні того, що йому належить, що у свою чергу ускладнює формування цілісного уявлення про себе. Це ж підтверджується дослідженнями з міжгрупової взаємодії – територія є не лише місцем проживання, а символічний простір, у якому відбувається взаємодія з іншими, формується поведінка тощо. Соціалізація та зв'язки із певною соціальною групою, яка часто визначається саме територіальною належністю, є основою стабільності ідентичності (Чорна, 2023). У випадку територіальної невизначеності приналежність до соціальних груп ускладнюється, зростає рівень тривоги, втрачається частина групового «я» та відчуття належності. Тому вимушена міграція – це не лише зміна фізичного середовища, але й серйозна криза соціальної ідентичності, яка зумовлена втратою звичного соціального кола.

У свою чергу Шульженко та Коробанова (2022), які проводили наративний аналіз інтерв'ю з українськими біженцями у Польщі та Словаччині, спираються на поняття адаптації та акультурації як чинники трансформації соціальної ідентичності в умовах міграції. Вони вважають, що адаптація – це не пасивне

пристосування до нового середовища, а активний процес взаємодії з ним та його складовими, у ході яких змінюється життєвий досвід, самоідентифікація, формуються нові елементи ідентичності. При цьому важливим фактором подолання стану лімінальності, тривоги та травми, спричиненої вимушеною міграцією, є так звана здатність структурувати життєвий досвід в інтегроване ціле. Іншими словами, індивід має осмислити, надати значення та сенсу тим подіям, які відбулися у його житті, сконструювати для себе новий сенс у новій реальності. Саме тут важливу роль можуть відігравати повсякденні практики, які є способом структуризації хаосу та невизначеності. Так само важливою складовою адаптації та акультурації є взаємодія із новими соціальними групами, якими можуть бути як українці, так і місцеві мешканці. Як вже зазначалося вище, міжгрупова взаємодія допомагає знизити рівень стресу у нових умовах та сприяє кращому засвоєнню нового досвіду. Загалом поняття адаптації є важливим і в межах даної роботи, і визначається авторами як процес змін, які виникають у результаті взаємодії індивіда із новим соціокультурним середовищем, що у свою чергу допомагає покращити здатність функціонувати в новому просторі. Адаптація є частиною процесу трансформації ідентичності, і саме від її «успішності» залежить те, наскільки індивід схильний до тривалого перебування у стані лімінальності, повернення назад в Україну чи продовження свого життєвого шляху закордоном. При цьому не можна вважати, що більш якісна адаптація обов'язково сприяє вищій схильності залишитися закордоном, і навпаки.

1.5 Трансформація соціальної ідентичності як наслідок вимушеної міграції

Після розгляду значної кількості підходів до концептуалізації дому у соціальних науках та до визначення того, чим є соціальна ідентичність, можна зазначити, що ці два терміни тісно пов'язані між собою. І хоч такі зв'язки не є лінійними, чітко визначеними та сталими, у цій роботі я запропоную власну категоризацію мережі «дім-ідентичність». Саме вона є результатом аналізу всіх розглянутих вище теорій, течій та концепцій. Хоча моєю метою було максимально всеохопно описати категорії змін соціальної ідентичності в умовах втрати чи зміни дому, проте мушу наголосити на тому, що така концептуалізація все ще є спрощеним та узагальненим поглядом на ці два поняття. Разом з тим, запропоновані категорії дають змогу оцінити та врахувати ключові аспекти трансформації ідентичності, які є важливими для вивчення дому через призму міграції.

Соціальна ідентичність як взаємодія із значимими іншими

В умовах втрати фізичного дому та вимушеної релокації соціальна ідентичність, яка базувалася на приналежності до певної місцевості, до фізичного виміру дому як основної його характеристики, може трансформуватися у посилене відчуття належності до сім'ї чи інших значимих близьких. Людина, яка вимушено втікає від фізичних загроз, залишається практично позбавленою будь-яких матеріальних елементів дому, таких як звичний простір, речі, місця, тощо. Тому в умовах таких змін значимі інші, з якими індивід опиняється в нових умовах, можуть перебрати на себе те відчуття дому, яке було втрачене. Згідно із підходом символічного інтеракціонізму, ідентичність формується через взаємодію. Таким чином, близькі люди чи людина, які (якщо вони є) супроводжують індивіда на шляху його релокації, можуть набути особливого символізму та значення у зв'язку з тим, що саме з ними взаємодія виходить на новий інтимний рівень. Наприклад, у нещодавньому дослідженні з психолінгвістичних особливостей дому для українців в умовах війни йдеться про те, що одними з найчастотніших асоціацій до поняття «дім» в українців виявилися якраз такі лінгвістичні конструкції як сім'я, родина, рідні, мама (Ковалевська, Денисевич, 2024). Таким чином, опиняючись в умовах втрати матеріальних благ та відчуття вкоріненості, соціальна ідентичність індивіда може підсилитися відчуттям цінності найріднішого оточення як єдиного джерела підтримки і стабільності у реальності, яка зазнала руйнування.

Фрагментарність соціальної ідентичності

Другою особливістю соціальної ідентичності під час вимушеної релокації, яка характерна для більшості індивідів у міграції, є явище лімінальності, яке вже згадувалося раніше. Найкраще його розкриває Сара Ахмед, яка, як представниця конфліктної теорії, зображує міграцію як травматичний досвід виривання індивіда з його коріння (1999). Вона зазначає, що міграція – це процес не здобуття, а втрати та відчуження. Таким чином, ідентичність не просто зазнає змін при втраті дому – вона ламається, розбивається, зазнає розщеплення. Результатом такої розщепленості, фрагментарості якраз і є явище лімінальності як перехідний стан, стан невизначеності, коли ідентичність вже не є тією, якою була вдома, проте ще не сформувалася заново. Це дещо схоже на стан аномії у Дюркгайма, який класифікується як втрата первинних ціннісних установок у суспільстві, яке ще не встигло сформувати нові орієнтири (Durkheim, 1897/1951). Період, протягом якого ідентичність перебуває у стані лімінальності, не є чітко детермінованим. Як зазначає Мурсія (2018), такий стан може не лише не бути розв'язаним у межах життя самого індивіда, але й перейти до його нащадків. Разом з тим, лімінальність не є винятково негативним явищем. Це стан порожнечі, з якого

може або народитися нова ідентичність, який дає можливість переосмислення та певного переродження, але водночас він може так і залишитися порожнечою, яка не зможе розвинути у новий вимір (Thomassen, 2014). Це явище варто розуміти не лише як фізичну стабільність чи правову можливість відчувати себе вільним, а в першу чергу як феноменологічне поняття, внутрішнє відчуття, яке виникає через тілесні відчуття, суб'єктивні враження, відчуття належності, яке не може бути пояснене винятково об'єктивною реальністю. Саме це робить його таким складним для розуміння, проте критично важливим для вивчення трансформації ідентичності.

Соціальна ідентичність як множинна категорія

У випадку, якщо стан лімінальності проходить успішно, фрагментарність та руйнування ідентичності призводить до побудови нової форми чи форм такої ідентичності. Саме тут з'являється можливість для дослідження множинності та мобільності як її характеристик. Повертаючись до теорії мобільності, до поглядів Дорін Мессі, Джона Уррі та інших дослідників, які намагалися пояснити ідентичність через призму швидкоплинного сучасного світу, варто зазначити, що така форма ідентичності є нормальною реакцією на нинішні умови. Світ стає динамічнішим та складнішим, ніж будь-коли, формуючи тісну мережу зв'язків у просторі, культурному вимірі, етнічних та релігійних категоріях тощо. Людина вже не є носієм чітко окресленої та виняткової ролі, тому й ідентичність не може залишатися однаковою впродовж життя. Зокрема на це впливає збільшення кількості та частоти переміщень, пов'язаних зокрема з міграцією. У випадку, коли індивід зіштовхується із постійною невизначеністю, політичними змінами, просторовим переміщенням, зміною роботи, сімейних зв'язків, оточення, ідентичність може і має змінюватися, нашаровуватися одна на одну, не підриваючи при цьому важливість її попередніх «версій». Тому вимушена міграція, яка стає все більш поширеним явищем в умовах політичних криз, економічних труднощів тощо, так само є чинником формування множинних ідентичностей, в рамках яких індивід може мати більше, ніж один дім, більше, ніж одне соціальне коло, і при цьому не відчувати тягара вибору чогось єдиного, фінального. Як зазначає Мурсія (2018), в нинішньому світі не працює бінарність «цілковите повернення додому – цілковита інтеграція в новий простір». Вони можуть поєднуватися, існувати водночас, так само як і ідентичності, що відповідають за кожен із цих вимірів. Не останнє місце в забезпеченні умов для такої множинності відіграють соціальні мережі та онлайн-вимір, який дозволяє підтримувати зв'язки із іншими просторами, соціальними групами, слідкувати за життям у будь-якому куточку світу, не будучи фізично до нього належним в моменті.

Соціальна ідентичність як щоденна практика

Як зазначалося раніше, соціальна ідентичність також розглядається як вимір, що формується через щоденну рутину, звички, практики, які здійснюються та відтворюються індивідом. Саме тому при вимушеному розриві із фізичним домом соціальна ідентичність зазнає змін через трансформацію щоденних практик. Іншими словами, те, що людина робить на постійній регулярній основі, те, з чим вона зіштовхується у повсякденному житті, змінює її саму. Наприклад, Фалкенхейн зазначає, що часто при поверненні додому з міграції людина усвідомлює, що вона не може зорієнтуватися у звичайних побутових діях, оскільки втрачається практичне відчуття дому, вміння орієнтуватися в даному просторі (2026). Так само відбувається, коли людина тільки починає життя у новому місці після релокації. Навіть звичайні побутові дії забирають у неї багато сил та ресурсів, оскільки відчуваються чужими, неправильними, незрозумілими. Це якраз ті моменти, коли попередня ідентичність руйнується, піддається свого роду «насиллю», оскільки людина може почувати себе нездатною навіть на звичайні прості кроки, такі як сходити в магазин чи скористатися громадським транспортом. Такі моменти підкреслюють важливість практичного аспекту існування для побудови соціальної ідентичності. Це те, що називають «performative repertoire» - людина відчуває і ідентифікує себе через повторювані практики (Kuusisto-Arponen, 2011). І саме вони, а точніше відчуття єдності із таким щоденним практичним життям, створюють відчуття дому.

Отже, зміна місця проживання, зокрема у зв'язку із вимушеною міграцією, створює значну кількість передумов для трансформації соціальної ідентичності. У даному розділі я намагалася створити систему таких трансформацій, згідно з якою розкриваються різноманітні виміри соціальної ідентичності, побудовані на провідних теоретичних концепціях із соціальних наук. Зміна дому підриває ідентичність, руйнує її, проте разом з тим створює середовище для нових її форм. Цей процес ніколи не є лінійним та послідовним, проте базові фрагменти, з яких він складається, так які були узагальнені у цьому розділі, можуть стати ґрунтовною основою для розуміння ідентичності в умовах втрати дому. Як саме ці зміни стосуються практичного досвіду українських вимушено переселених осіб в умовах російсько-української війни, буде розглянуто в наступному розділі.

Соціальна ідентичність через призму юридичної площини

Досвід вимушеної міграції та біженства – це досвід не лише втрати звичного життя, фізичного дому та близьких, але й досвід нового юридичного статусу та нових (не)можливостей, пов'язаних із цим статусом. Дана категорія була сформована унаслідок вже проведених інтерв'ю та не передбачалася

теоретичним аналізом, проте у ході дослідження було виявлено, що саме юридична складова проживання у новому місці відіграє значну роль у тому, яким чином відбувається адаптація та інтеграція у новому середовищі. Адже відчуття невизначеності, чужості, відсутності контролю часто виникають саме із відсутності або обмеженості легальних підстав на те, щоб організовувати своє життя самостійно та повноцінно. Зокрема це стосується можливості орендувати чи придбати житло, яке у свою чергу, як вже розглядалося вище, виконує функцію осередку безпеки та передбачуваності, необхідної для забезпечення психологічної стабільності. Також юридичний статус позначається на можливості біженців розпоряджатися своїм життям, мати змогу працевлаштовуватися та навчатися, користуватися благами, які надаються іншим членам суспільства. Досвід біженства – це завжди досвід втрати агентності, адже будучи новоприбульцем у чужій країні, потрібно вчитися виборювати для себе місце у соціумі та змагатися за ті можливості, які були даністю на батьківщині. Саме тому юридичні підстави в умовах релокації можуть безпосередньо впливати на здатність та бажання індивіда вписуватися у нове середовище, відчувати себе його частиною, якісно соціалізуватися, планувати майбутнє тощо. Адже саме юридичні підстави перебування та подальшого проживання у певній країні визначають те, чи може індивід розраховувати на своє подальше життя у цій місцевості.

Висновок

Проведений вище теоретичний аналіз дає можливість зробити висновок, що дім у соціальних науках виражається як багатогранна та складна категорія, яка виходить за межі лише фізичного чи матеріального виміру. Відчуття дому формується внаслідок взаємодії людини з простором, значимими іншими, з інституціями, а також як результат щоденних практик та відчуттів. Таким чином, дім поєднує у собі символічний, емоційно-психологічний, просторовий, культурний аспекти. Саме звернення до різноманітних течій у рамках мультидисциплінарного підходу дає змогу всебічно дім та якомога ширше розкрити його особливості. У рамках такого підходу було виявлено, що гуманістична географія розглядає дім як наслідок взаємодії з простором, спільного досвіду із місцем, що формує особливу реальність, у якій “space” перетворюється на “place”. У феноменологічній традиції дім визначається як унікальний стан «вписаності» у світ, внутрішнє відчуття, яке не можна виміряти об’єктивними показниками. З точки зору критичних теорій дім є складним та амбівалентним явищем, яке не ототожнюється зі спокоєм і затишком, а часто є

поєднує в собі амбівалентні відчуття, оскільки дім може асоціюватися з травмою, насиллям, війною, нерівністю. У свою чергу теорія мобільностей визначає простір як відкритість, а відсутність дому – можливістю і шансом на новий досвід. Таким чином, дім постає як суперечлива одиниця, що включає в себе як ресурсні, так і дестабілізуючі фактори.

Дослідження, що розглядають уявлення про дім в умовах міграції, показали, що під час вимушеної релокації дім зазнає значних трансформацій, виходячи за межі фізичного елементу. Коли конкретне географічне розташування, яке визначалося домом, втрачається, він набуває символічного, емоційного, соціального характеру. Тут важливе значення набуває поняття лімінальності як особливого стану, в межах якого людина вже втратила звичне відчуття дому, проте ще не здобула нове. Цей процес є нормальним механізмом адаптації до нових умов, проте на даному етапі існує ризик того, що цей перехідний етап пристосування може затягнутися або й взагалі не просунутися на наступний етап, де в індивіда формується оновлене відчуття дому. Одним із варіантів успішного подолання стану лімінальності є те, що в теорії мобільності описується як множинність дому – індивід навчається жити в реальності, де його домом є не одне місце чи стан, а поєднання або ж паралельне існування кількох таких вимірів дому. На думку прихильників теорії мобільності та концепту “global village”, саме таке відчуття дому є найбільш прогресивною формою його вираження.

У рамках теоретичного аналізу увага також приділялася взаємозв'язку дому та соціальної ідентичності. Дім було визначено як одну із ключових складових формування ідентичності, адже саме він найчастіше виступає простором, у якому відбувається первинна соціалізація індивіда, засвоєння норм та цінностей суспільства, до якого індивід належить, формування ролей та відчуття належності й усвідомлення себе, а також закріплення нерівностей, що є важливим зауваженням у рамках критичних теорій. Різноманітні теоретичні підходи, такі як теорія практик, символічний інтеракціонізм, соціальний конструктивізм та інші, мають власні трактування такого зв'язку між домом та ідентичністю, проте всі вони визначають дім як провідний чинник впливу на її формування, адже дім є відображенням соціального середовища, до якого належить індивід. Таким чином, втрата або зміна дому спричиняють переосмислення себе, відчуття належності та орієнтації у соціумі, а також спричиняють зміну одних ціннісних установок та підкреслюють наявність інших, що в результаті впливає на переосмислення свого «я». Такі зміни можуть проявлятися у різноманітних формах – через стан лімінальності, посилення зв'язку із значимими близькими, формування

множинності ідентичності тощо. З такої точки зору, дім виступає не лише просторовим виміром, але й важливим елементом соціально-психологічного процесу формування самовизначення.

Отже, проведений теоретичний аналіз та виділення категорій на основі зазначених теоретичних течій та напрямів, в рамках яких можливе вивчення дому, формує всеохопну базу для подальшого емпіричного дослідження того, як українці(-ки), що вимушено покинули Україну внаслідок російсько-української війни переживають досвід зміни місця проживання, а також того, як це впливає на їхню внутрішню трансформацію. Такий перехід від теоретичних ідей до суб'єктивного досвіду дає змогу зрозуміти, яке саме місце розглянуті концепції відіграють в реальному житті вимушено релокованих українців(-ок).

ЕМПІРИЧНИЙ РОЗДІЛ

2.1 Методологія дослідження трансформації дому як елементу соціальної ідентичності

Для емпіричного дослідження соціальної ідентичності в умовах релокації я обрала якісні методи, а саме такий метод збору даних як напіструктуровані глибинні інтерв'ювання. Даний метод є доречним для проведення розвідувальних досліджень як основа для подальших більш масштабних кількісних методів аналізу (Гайналь 2018). У ході мого дослідження я аналізую широкий спектр змін соціальної ідентичності індивідів в умовах вимушеної міграції, класифікувавши різноманітні аспекти даного концепту та опитавши респондентів про кожен із них. Такий підхід дає змогу оцінити та виділити основні тенденції та аспекти, які є важливими у розумінні дому в умовах міграції, проте для більш детального вивчення кожного із елементів запропонованої мною категоризації варто провести подальші як кількісні, так і якісні дослідження. Адже попри те, що повномасштабна війна триває вже п'ятий рік, зрозуміти наслідки вимушеної релокації та її впливу на соціальну ідентичність можна буде лише з часом. На даному етапі глибинні інтерв'ю найкраще допоможуть виявити ключові тенденції та погляди у розвідувальних цілях. Це є важливим для подальшого розуміння того, як міграція і втрата дому впливає та в подальшому вплине на національну ідентичність та відчуття належності до України, групову згуртованість, готовність приймати у соціум тих, хто повернеться після війни, а також на формування стратегій повернення українців, що виїхали, назад в Україну.

У межах даного дослідження соціальна ідентичність буде використовуватися у широкому значенні як поняття, що позначає відносини індивіда із суспільством та соціальним світом, формуючись через взаємодію із різноманітними соціальними групами, культурами, простором тощо. Вона включає в себе національний, етнічний, культурний, територіальний міжособистиний аспект і є загальним терміном на позначення соціальної складової індивіда. Таким чином, соціальна ідентичність в рамках даної роботи є способом пояснити, як індивід осмислює своє місце у світі та яким чином належить до нього. Відчуття дому розглядається як широке соціально-психологічне поняття, яке включає в себе фізичний та територіальний вимір, емоційну та психологічну складову, соціальне коло та значимих інших, повсякденність та щоденні практики. Дане трактування базується на описаних у

роботі теоріях та концепціях, але водночас є відкритим до нових трактувань та інтерпретацій дому, які будуть виявлені в рамках емпіричного дослідження.

Окрім цього, глибинні інтерв'ю є доцільними у дослідженні індивідуального досвіду респондентів, їх почуттів, думок, внутрішніх станів, які не можливо дослідити кількісним шляхом без занурення респондента у власні роздуми. Даний метод базується на ідеї про те, що люди самі є носіями знання та експертної інформації, і вони можуть зробити важливі внески у розумінні певних тем та явищ, якщо створити для них простір, у якому вони зможуть відверто поділитися цим знанням (Seidman, 2006). Попри значну кількість досліджень, які розкривають тему біженства, війни, релокації в контексті українсько-російської війни, в українському науковому просторі є критична нестача якісних досліджень щодо того, що саме переживають українці в умовах втрати дому. Особливо ця тема є актуальною на п'ятий рік війни – якщо на початку повномасштабного вторгнення під час перших великих міграцій українців інтерес до даного питання був високим, то з часом міграція та проживання закордоном стали сприйматися як норма, що спричинило спад наукового інтересу до питання адаптації українців у міграції та їх внутрішніх відчуттів. Попри це значна кількість українців продовжує виїжджати закордон, значна кількість біженців навпаки – повертається додому попри високий ризик атак (а часто навіть вищим, ніж на початку вторгнення). Саме тут виникає питання – чому? Відповідь на це можна отримати лише шляхом довірливого діалогу із тими, хто безпосередньо є носіями предмету такого дослідження.

Окрім зазначеного вище, метод глибинних інтерв'ю є доречним у дослідженнях сенситивних та чутливих тем (Артикуца С., Прохорова А., 2021). Саме такими є тема вимушеної міграції, втрати дому у зв'язку з війною, адаптації в новому середовищі. Для того, щоб створити довірливу атмосферу із респондентом, зрозуміти його думки та почуття, але разом з тим контролювати процес, щоб не нашкодити та не травмувати, застосовується метод напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Лише таким шляхом можна зрозуміти реальний досвід респондента, який може бути прихованим для нього самого ж. Завдяки коректно поставленим питанням та вдалій фасилітації розмови можна забезпечити максимальний ефект розуміння індивідуального досвіду, мінімізуючи дискомфорт та ризики для учасника діалогу. У свою чергу якісно здійснений аналіз такого досвіду може стати важливим знанням для вивчення трансформацій свідомості, яких зазнають вимушено релоковані українці.

Отже, метод глибинних інтерв'ю був обраний з таких причин як:

- Проведення розвідувального дослідження, метою якого є зрозуміти доцільність та базові характеристики кожного з елементів заданої категоризації щодо впливу вимушеної релокації на соціальну ідентичність, а також те, яке значення кожна із категорій має для самоідентифікації українських мігрантів на п'ятий рік війни. Глибинні інтерв'ювання як методологія створює умови для якісного фундаменту, на якому можуть базуватися подальші кількісні дослідження.

- Нестача досліджень, пов'язаних із індивідуальним досвідом, почуттями та внутрішнім станом українських біженців в умовах повномасштабної війни. Попри значний інтерес до теми російсько-української війни, вимушено емігрованих українців, їх статусу та положення закордоном, як в українському, так і в зарубіжному науковому просторі залишається прогалина у розумінні індивідуального досвіду представників цієї соціальної категорії.

- Забезпечення довірливої взаємодії та налагодження особистісного контакту для безпечного та глибинного діалогу із респондентом; створення середовища, в рамках якого індивід зможе повноцінно розкрити свій індивідуальний досвід без загрози травматизації.

Перевагою такого методу збору даних є можливість проникнути у суб'єктивний досвід респондентів(-ок) та приділити увагу кожному досвіду індивідуально, що дає змогу отримати більш реалістичну та достовірну інформацію щодо таких чутливих тем як біженство та втрата дому. Проте даний метод має і обмеження, зокрема основним обмеженням у даному дослідженні є ресурсозатратність, значна тривалість та великий об'єм даних, що спричинило малий розмір вибірки. У даному випадку він є достатнім для базових розвідувальних цілей, проте не доцільний для узагальнених висновків та генералізації результатів.

Для виконання завдань дослідження було проведено 5 напівструктурованих глибинних інтерв'ю. З метою зменшення викривлень результатів вибірка складалася цілеспрямовано за такими критеріями як:

- Пропорційність вікового спектру.
- Пропорційне представлення гендерної приналежності (за даними ЦЕС (2026) 40% біженців закордоном складають жінки, 29% – чоловіки, а решта – діти. Виходячи з такого розподілу було сформовано вибірку, переважну більшість якої також склали жінки).

- Різноманітність географічних локацій проживання до релокації в Україні та після релокації (міста, села, регіони, країни проживання на момент інтерв'ю).

У ході підбору респондентів було використано квотний тип відбору (базуючись на умовах, зазначених вище). Інтерв'ю були проведені на основі попередньо складеного гайду, винесеного в додатку А. Оскільки інтерв'ю визначалися як напівструктуровані, вони включали, проте не обмежувалися питаннями гайду (за потреби деякі питання могли бути виключені або переформульовані). Під час інтерв'ювання було застосовано м'який стиль інтерв'ю у зв'язку із сенситивністю обраної тематики. Інтерв'ю проводилися онлайн через платформу Google Meet та Zoom. За добровільної згоди респондентів інтерв'ю записувалися на диктофон. Генеральну сукупність представляють повнолітні громадяни(-ки) України, що зазнали вимушеної еміграції у зв'язку із російсько-українською війною.

Критерії відбору респондентів(-ок) були наступними:

- Респондент(-ка) є громадянином(-кою) України;
- Респондент(-ка) є повнолітнім(-ьою);
- Респондент(-ка) є релокованим(-ою) у зв'язку із російсько-українською війною та проживає на території іншої держави;
- Респондент(-ка) має доступ до інтернету та може проходити інтерв'ю в онлайн-форматі.

Загальні відомості про респондентів:

Р.	Гендер	Вік	Сімейний статус	Місце проживання до релокації	Місце проживання після релокації
1	Чоловік	23 роки	Неодружений	м. Буча, Україна	м. Фрайталь, Німеччина
2	Жінка	47 років	Заміжня	м. Буча, Україна	м. Шиплі, Велика Британія
3	Жінка	33 роки	У стосунках	м. Вінниця	м. Ілклі, Велика Британія

4	Жінка	40 років	Незаміжня	м. Запоріжжя, Україна	м. Галле, Німеччина
5	Чоловік	31 рік	Неодружений	м. Харків, Україна	м. Роттердам, Нідерланди
6	Жінка	27 років	Заміжня	Київська область, Україна	м. Хельсінкі, Фінляндія
7	Жінка	25 років	Незаміжня	м. Івано-Франківськ, Україна	м. Лондон, Велика Британія
8	Жінка	24 роки	Незаміжня	м. Полтава, Україна	м. Берлін, Німеччина
9	Жінка	25 років	Заміжня	М. Київ, Україна	Нова Шотландія, Канада
10	Чоловік	30 років	Одружений	М. Полтава, Україна	Нова Шотландія, Канада

Для аналізу зібраної інформації було застосовано тематичний аналіз, метою якого є виявити, проаналізувати та інтерпретувати повторюваних патернів у даних (Braun, Clarke, 2006). Такий підхід вдало поєднується із таким методом збору даних як глибинні інтерв'ю, оскільки дає можливість предметно та системно опрацювати великий масив даних, змістовно описати та пояснити отриману інформацію. У рамках тематичного аналізу застосовувався дедуктивний підхід, який передбачає аналіз отриманих даних крізь призму попередньо сформованої теоретичної рамки (Saldaña, 2016). Такою теоретичною рамкою виступає категоризація, запропонована у теоретичному розділі моєї роботи. При цьому аналіз не обмежувався лише дедуктивним підходом та був відкритий до виокремлення нових тем та категорій у випадку, якщо такі категорії були виявлені. Аналіз здійснювався на семантичному рівні у поєднанні із латентним рівнем, а саме зосереджувався на безпосередньо висловлених респондентами(-ками) тез, на явному змісті відповідей, при цьому залишаючи простір для інтерпретації та заглибленні в приховані сенси, які могли бути помічені під час кодування (Braun & Clarke, 2013). Аналіз було проведено шляхом виділення кодів у текстових матеріалах, отриманих у результаті інтерв'ювання, групування кодів у тематичні категорії та їх подальшої

інтерпретації. Перевагою обраного методу аналізу даних є можливість системно опрацьовувати великий масив даних, що є особливо доречним в рамках даного дослідження. Проте суб'єктивний підхід до інтерпретації текстових матеріалів може слугувати потенційним ризиком та обмеженням. Крім того, фокус на дедуктивному підході може завадити виявити інші значимі категорії в розумінні дому та його впливу на соціальну ідентичність.

Дослідження є розвідувальним, тому має пошуковий дизайн і спрямоване на розуміння суб'єктивного досвіду респондентів(-ок). Оскільки ключовим у дослідженні є виявлення індивідуальних сенсів та значень, які релоковані українці відчують в умовах міграції, а також вплив цих категорій на їхню соціальну ідентичність, то пошуковий дизайн є доречним для забезпечення такої мети.

Дослідження базується на операціоналізації поняття соціальної ідентичності на основі таких аналітичних категорій як «значимі близькі», «рутина» та «практики», «сенсорність», «фрагментарність», «лімінальність», «множинність», «відчуття належності». Теоретичною основою для виділення даних індикаторів є теоретична категоризація, розроблена попередньо (гайд у свою чергу також побудований на основі даної категоризації).

Оскільки тема пов'язана з воєнним досвідом і втратою дому і є досить сенситивною, є ризик емоційних реакцій або легкого психологічного дискомфорту респондентів. Для мінімізації цих ризиків було передбачено коректне формулювання питань, довірлива взаємодія під час інтерв'ю та можливість припинити інтерв'ювання. Також було передбачено можливість перерв між блоками та за необхідності та продовження інтерв'ю в інший час.

2.2 Дім як контрольований, безпечний і стабільний простір

Одна із провідних тем, виявлених у рамках емпіричного дослідження шляхом інтерв'ювання, полягає у відчутті дому як психологічного простору безпеки та стабільності. Такі характеристики дому чітко вписуються в концепції Гідденса, Бергера та Лукмана, Туана, які пояснювали дім як 1) структуру, яка створює відчуття контролю над середовищем; 2) конструювання особистого простору в невідомому світі; 3) перетворення “space” на “place” через досвід і взаємозв'язок із місцем. Дана тема була сформована через попередньо виділені коди, які характеризувалися прагненням до контролю, страхом перед нестабільністю, бажанням особистого простору, а також зачіпали і саме право власності, яке у теоретичному розділі не було достатньо висвітлено, проте яке

виявилося важливою складовою відчуття дому як середовища стабільності та впевненості. Нижче наведено, як тема дому як простору безпеки та стабільності була виражена у проведених інтерв'ю.

Таблиця 1. Кодування та формування теми «Дім як контрольований, безпечний і стабільний простір»

Тип коду	Перелік кодів	Цитати	Зв'язок із теоретичною рамкою
Власність і відчуття «свого»	- Не має сенсу вкладатися; - Орендоване помешкання; - Сам собі хазяїн; - Знаю, що це моє - Мати своє - Хочемо свій будинок	<i>«А вилетіти просто з оренди, скажімо так, це така непевність, що будинок не буде проданий і тебе зразу не попросять на вихід»;</i> <i>«Ти тут знаєш, над тобою ландлорд»;</i> <i>«Насправді я дуже везуча, дуже lucky, тому що я досі маю помешкання».</i> <i>«Хочемо придбати свій дім».</i>	Теорії Туана, Бергера та Лукмана, Гідденса Новий теоретичний аспект: значення права власності та юридичного статусу над домом як умова відчуття дому
Нестабільність і тимчасовість житла	- Можуть попросити виїхати; - Підвішений стан; - Не знаю, що буде далі; - Де залишатися; - Не продовжують статус - Не відомо, де жити - Все ще невизначеність	<i>«Нам не дають тут статус, і війна в Україні, і треба буде кудись переїжджати ще»;</i> <i>«Бо тобі, можливо, завтра придеться переїжджати і невідомо куди»;</i> <i>«Ви маєте здобути іншу причину для перебування тут, іншу статтю для перебування в цій країні, оскільки ви не громадянин»;</i> <i>«Ні, ми не знали ніде, де жити, нема де жити. Просто позвонили, нам нема куди іти».</i>	Відповідає концепції лімінальності; Новий теоретичний аспект: значення юридичного статусу в державі як умова відчуття дому.
Особистий внесок у простір	- Облаштувати дім; - Створити затишок; - Купляти нові речі; - Вкладатися; - Прикрашати.	<i>«І все рівно я кладу якусь частинку себе, любові для того, щоб прикрасити, щоб зробити це хоч чимось на подобі дома»;</i>	Відповідає теорії практик та соціального конструктивізму.

		«я люблю щось купувати в дім, я люблю влаштовувати комфорт і побут такий, щоб там було зручно і приємно»; «Ти потихеньку вносиш якісь там елементи в цей простір, які асоціюються в тебе з відчуттям дому, твого простору, щоб тобі затишно було». «І ти можеш його облаштувати так, як ти хочеш».	
Свобода дій і контроль над простором	- Жити у своєму ритмі; - Не відповідати чужому режиму; - Не залежати від інших; - Відповідальність за себе - Почати з нуля	«В гуртожитках, на початку це було досить важко з точки зору особистого простору»; «Ми намагалися займати менше їхнього простору, не заважати людям, частіше бувати не вдома»; «Це була просто одна маленька кімнатка три на чотири. І от всі наші речі там, те, що ми там перевозили, якісь посилки з дому доставляли, це все було там. І це було дуже замало місця для нас обох» «От, ти ніхто тут, ти не заробляєш грошей, ти живеш на чужі податки».	Відповідає концепції сенсорності, тілесного переживання дому, а також ідеї агентності
Ринок житла та юридичні підстави власності	- Велика конкуренція - Складно орендувати - Дорого - Не дають контракт - Українцям не здають житло	«Тут, щоб орендувати, треба мати місцевий контракт. І з мінімальною зарплатою це майже неможливо знайти. Бо висока ціна і дуже високий попит»; “ І це насправді дійсно дуже важко, тому що я подалася більше, ніж на дві тисячі квартир. Тобто з'являється якась об'ява, ти це платиш за це гроші”. «Житло тут дуже сильно дорого. І навіть якщо на це є можливість знімати окремо	Новий теоретичний аспект: доступ до житла у статусі біженця як чинник відчуття відчуженості

		<i>житло, а це втричі дорожче, ніж я, наприклад, плачу».</i>	
--	--	--	--

Таким чином, у відповідях респондентів дім безпосередньо полягає у відчутті стабільності, безпеки, відчуття контролю над простором. Важливо зауважити, що в даному випадку це не означає закритість до простору та статичність. Людина може одночасно бути відкритою до змін, до нових місць проживання і при цьому прагнути контролю. Наприклад, одна респондентка зазначила, що після всіх переміщень, яких вона зазнала у зв'язку з війною, вона вже не боїться знову переїжджати, якщо буде така потреба. Проте їй все ще важливо мати затишний і стабільний осередок в рамках цих ширших змін. Можемо зробити висновок, що насправді прагнення до контролю не є протилежним явищем до відкритості до простору. Вони можуть органічно поєднуватися і доповнювати одне одного. З такої точки зору, дім може виступати не лише як символ чогось вічного та сакрального, а й як простір, який в даний час та в даному місці є стабільним та контрольованим, навіть якщо у ширшому сенсі людина переживає життєві зміни.

Також вагомим внеском стало розуміння приватної власності як важливої умови для відчуття безпеки і стабільності, і в свою чергу відчуття дому. У проведених інтерв'ю було виявлено три виміри «власності»:

1) **Табори для біженців, гуртожитки для переселенців, проживання зі спонсорами** – цей вимір виражається найменшим ступенем володіння простором і тому викликає значний рівень тривоги та невизначеності.

2) **Орендоване житло** – на даному рівні людина вже має певний ступінь володіння простором, проте все ж не може ним розпоряджатися повністю. Індивід вже може почуватися більш захищено та стабільно при такому типі власності, проте не для всіх цього є достатньо для повноцінного відчуття дому.

3) **Приватна власність** – повне володіння житлом та повне юридичне право розпоряджатися ним. Характеризується найвищим ступенем індивідуальної свободи та відчуттям стабільності.

Окрім того, у ході проведених інтерв'ю було виявлено, що на можливість здобути певний тип житла впливають два ключові фактори:

- 1) Фінансова спроможність;
- 2) Наявність юридичних підстав;
- 3) Ринок житла.

Це говорить про те, що навіть при наявності необхідних фінансових ресурсів орендувати або придбати житло може бути проблематично у зв'язку із структурними особливостями даного процесу. Оскільки у більшості великих європейських міст ринок житла перенасичений, пошук помешкання стає, як його описує одна із респонденток, «голодними іграми», де на одну квартиру може претендувати кілька сотень потенційних орендодавців. У зв'язку із високим попитом на житло та суворою структурою ринку біженцям можуть відмовляти в оренді у зв'язку із відсутністю місцевого робочого контракту, як зазначав один із респондентів, або інших причин, які ускладнюють процес винаймання житла для українців. У зв'язку з цим зростає рівень невизначеності, відчуття тимчасовості та відчуженості, що безпосередньо впливає на те, яких саме змін будуть зазнавати окремі характеристики соціальної ідентичності індивідів. Зокрема такий складний та нерівномірний процес пошуку житла спричиняє відчуття «непотрібності», а у свою чергу і нижчий рівень бажання адаптуватися та вливатися у нове середовище.

Відповідно до описаного вище, виклики, пов'язані із ринком житла, суб'єктивно сприймаються легше у тих біженців, які не мали власного стабільного житла в Україні. Респонденти прямо підкреслюють те, що через нестабільну житлову ситуацію в Україні даний досвід не є для них критичним. Отже, важливо зазначити, що на досвід міграції впливає не лише поточна ситуація у регіоні, в який релокувався індивід, але й на те, які умови та досвід індивід мав до релокації. У свою чергу те, які умови «залишилися» в релокованих українців вдома, безпосередньо впливає і на їхні уявлення та плани про майбутнє. Якщо індивід мав стабільне житло, власність, налагоджений побут в Україні, він чи вона усвідомлюють, що мають куди і заради чого повертатися, що у свою чергу стримує їхній процес інтеграції в новий соціум і мотивує залишатися в українському контексті. Саме це може слугувати важливим припущенням при формуванні політик повернення українців з-за кордону, що буде детальніше описане в подальших рекомендаціях.

Таким чином, тип проживання та його юридичне підґрунтя безпосередньо впливають на відчуття простору людиною, що змушує її почуватися позбавленою контролю та характеризується втратою її суб'єктності, або ж навпаки повертає відчуття впливу та контролю над простором, що напрямку впливає на бажання та можливість адаптуватися в новому середовищі в умовах міграції. Крім того, на це відчуття також впливає юридичний статус індивіда у тій державі, де він чи вона проживають. У випадку, якщо людина не має впевненості у тому, що вона матиме легальні підстави залишатися у певній державі в майбутньому, її рівень

тривоги та невизначеності зростає, змушуючи її «застрягати» у стані лімінальності та сповільнюючи процес адаптації.

Важливо також зазначити, що попри поширене відчуття нового простору як чужого, незнайомого та нестабільного, для деяких респондентів проживання в умовах релокації навпаки характеризувалося відчуттям вищого рівня визначеності, ніж раніше в Україні. Один із респондентів зазначив: *«Ось це найбільший фактор, який мене приваблює тут. Ти можеш планувати своє життя. По-перше, це для мене стабільність робота, в тому числі, яка може перекрити як мінімум базові потреби(...) Ти можеш, якщо що, піти там купити собі продукти. Ти знаєш, що у тебе вистачає грошей на те, щоб перекрити як мінімум базу»*. Інша респондентка поділилася, що попри відчуття невизначеності через юридичний статус біженки, вона зрозуміла, що існують різні види невизначеності – невизначеність не від того, «чи станеться щось», а від того «коли це станеться». І саме другий тип, хоч і викликає тривогу, проте суттєво відмінний від першого. І саме цей другий тип невизначеності став їй знайомий в еміграції. Тому варто зазначити, що передбачуваність та стабільність можуть по-різному трактуватися релокованими українцями та набувати відмінного значення і сприйняття. Адже внутрішнє відчуття контролю та агентності є так само складним і багатограним, і потребує окремого глибоко вивчення у розрізі міграції.

Отже, тема дому як стану контролю і впевненості безпосередньо впливає на соціальну ідентичність в умовах проживання в іншій країні у зв'язку з війною. Ключовою зміною, яка тут спостерігається, є зміна стану агентності на стан невизначеності і загубленості. У новому місці, де індивід не має власного житла чи особистого простору, повноцінного легального статусу, відчуття впливу на середовище, в якому він перебуває, втрачається відчуття впевненості та безпеки, не фізичної, а психологічної. Для того, щоб повернути відчуття агентності та суб'єктності, індивід прагне облаштуватися, мати впевненість як фізичну (власний простір), так і юридичну (можливість претендувати на власний простір на рівні з іншими), а також фінансову. Саме ці складові базово визначають, чи буде в індивіда розвиватися відчуття дому в новому місці, чи почуватиметься він впевнено в цих умовах, та чи буде сприятливий для адаптації клімат.

2.3 Значення соціальних зв'язків та значимих інших для підкріплення ідентичності в умовах міграції

Соціальна взаємодія як невід'ємний та першочерговий елемент формування соціальної ідентичності та відчуття середовища, в якому людина

перебуває, виявилася чи не найсильнішим фактором відчуття простору в умовах релокації. Як зазначалося в теоретичному розділі, коли фізичний дім втрачається або видозмінюється, люди та оточення стають другою опорою, яка часто замінює або ж підтримує відчуття дому в нових умовах. Більше того, якраз фактор наявності близьких людей поруч може виявитися ключовою причиною того, що індивід наважується на релокацію. Це підкріплюється такими цитатами респондентів(-ок):

- *«І тому, я думаю, що я б, можливо, поїхав би [самостійно], але я не знаю, наскільки б мене вистачило, оскільки на перших етапах мене дуже сильно, ну, не те, щоб дуже сильно, але в ключових моментах направляли [друзі]».*
- *«І, відповідно, я собі думаю, що на той момент, якби я була вдома, і він [партнер] був би вдома, я би сто відсотків залишалася вдома».*
- *«Потім подружка сказала, що вона буде виїжджати за кордон. І, власне, лишатися самі було страшно».*
- *«Мені допомагала подружка з Парижа, а потім я переїхала в Німеччину»;*
- *«Якби я жила сама, я б просто повісилася зразу. Це, знаєте, не обговорюється»* (фраза була вимовлена жартома, але підкреслює факт важливості близьких людей поруч).

Нижче в таблиці 2 відображено, як тема значимих близьких досліджувалася через кодування відповідних сенсів.

Таблиця 2. Кодування та формування теми «Значення соціальних зв'язків та значимих інших для підкріплення ідентичності в умовах міграції»

Тип коду	Перелік кодів	Цитати	Зв'язок із теоретичною рамкою
Значимі інші як емоційна опора	• Партнер став найкращим другом; • Було легше завдяки; • Має бути хоч хтось поруч; • Оточення допомагає • Знайти своїх людей	<i>«Все одно суспільство, воно дуже сильно вирішує, тому що людина, якою б вона там закрита не була, я вважаю, що це соціальна істота»;</i> <i>«Тобто я постійно, якщо щось, я така – Артем, ти зі мною»;</i> <i>«Ті вечори, коли моя донька ночує у подруги, я це дуже</i>	Відповідає теорії символічного інтераціоналізму, концепції емоційної близькості Сари Ахмед.

		<i>чітко відчуваю, що для мене немає, я взагалі не розумію, за що братися, коли ти живеш один»</i> <i>«Мені дуже було важко знайти з людьми тут спільну мову і подружитися».</i> <i>«І в Канаді моїх людей у мене зовсім не було. Тому ні. Ніколи не переїхала в Канаду (без хлопця) і навіть її не розглядала».</i>	
Вплив значимих інших на прийняття рішень про релокацію	- Допомога на старті; - Було куди їхати; - Проживали в родичів; - Ми були разом: - Покликали друзі	<i>«Але оскільки в мене тут були деякі друзі, вони в мене постійно за це питали, казали мені, що якщо тобі знадобиться допомога з переїздом на перший час (...)»;</i> <i>«Місяць прожили моєї сестри в Польщі»;</i> <i>«Ми тут, це тільки через те, що він тут. Тобто, якби, наприклад, він був в Україні (...), то я би залишалася вдома».</i> <i>«І мене запросила подружка в Париж».</i>	Відповідає теорії символічного інтеракціонізму, соціального конструктивізму. Новий теоретичний аспект: індивід може приймати саме рішення про релокацію на основі того, чи буде з ним хтось поруч, а не лише на основі безпекової ситуації.
Значимі інші як спосіб підтримки зв'язку з попереднім домом	- Дзвінки батькам; - Приїжджаю до батьків / чоловіка; - Там залишилися друзі; - Регулярне спілкування.	<i>«Я підтримую зв'язок там з найкращими, по суті, людьми, з якими ми там краще всього спілкувалися»;</i> <i>«З старшою донькою [в Україні] ми, мабуть, стали ближче емоційно»;</i> <i>«Стараємося приїжджати до тата».</i> <i>«В Україні у мене мешкає вся моя родина, в Україні є друзі, яких я дуже люблю і ціную. Твоя країна, твій дім, воно нікуди не дівається, воно живе».</i>	Відповідає феноменологічному підходу Хей, теорії лімінальності,
Розрив із значимими близькими як втрата дому	- Віддалення від друзів; - Стосунки змінилися;	<i>«Раніше це були більш довгі розмови, коли ми обговорювали плани, якісь ідеї»;</i>	Відповідає феноменологічному підходу Хей, теорії

	• Втрата людей; • Раніше було.. • Поїхати – це втрачати	<i>«але з найкращими друзями вони майже всі відійшли. І це досить боляче було, я це дуже сильно переживала, і зараз мені боляче»;</i> <i>«Тобто я це відчуваю дуже жорстко, як втрата когось, а в даному випадку багатьох людей».</i> <i>«Як би там не було, але ти, їдучи в іншу країну, ти починаєш втрачати все, що в тебе там було. І друзів, і якісь там знайомства».</i> <i>«Щодо друзів з України, то, не знаю, якось вони самі потрошку-потрошку відсіялися..»</i>	лімінальності, критичним підходам
Українці за кордоном як нова категорія значимих інших	• Спілкуюся з українцями • Шукаю українські заходи • Дружба з українцями • Українці підтримували	<i>«Але от такого якісного спілкування, глибинна травма нас об'єднує з українцями. Таке це якесь унікальне щось, мабуть»;</i> <i>«Знайомих у мене є україномовні, з якими я можу зустрітись, поспілкуватись, тому я тут ніяк не інтегруюсь».</i> <i>«І було дуже багато моментів, де я готова була здатися, але мені дуже допомогли українці, люди, з якими я познайомилася вже тут, вони просто не давали морально впасти».</i> <i>«В основному, друзі, які тут, це, в принципі, українці».</i>	
Складність спілкування з іноземцями	• Інша ментальність • Не розуміють • Складно дістатися [до інших соц. категорій] • Мовний бар'єр та акцент	<i>«Спочатку ти ходиш по бізнесським кружкам, спілкуєшся з українцями, а до німців тобі ніяк не дістатися»;</i> <i>«Мені не подобається культура, тому мені з цим важко»;</i> <i>«Я не відчуваю цю країну. Тому немає сенсу в тому, щоб</i>	

		<i>вивчати мову і якимось тут інтегруватися».</i> <i>«З канадцями важче вибудовувати якісь meaningful relationships через те, що люди не проходили через цей досвід і вони намагаються тебе зрозуміти, але це так відбувається трошки награно».</i>	
--	--	---	--

Зміна місця проживання безпосередньо впливає на взаємодію індивіда із значимими іншими, але так само ця зміна і виникає із взаємодії. Ключовим аргументом, який надавали респонденти(-ки) була наявність людей, до яких або з якими вони можуть поїхати – наявність близьких, з ким можна розділити цей непростий досвід. Це могли бути родичі, в яких оселитися, партнер, з яким наважитися на релокацію, друзі чи знайомі, які вже проходили чи проходять цей шлях. Звідси виникає розуміння того, що релокація та вимушена міграція – це рішення, яке приймається не лише на основі об’єктивних безпекових чи матеріальних умов. Навпаки, часто саме такі умови стають другорядними при прийнятті рішення, а першочерговим питанням стає «Чи є мені до кого їхати? Чи є мені з ким їхати?». Дане відкриття є дуже важливим для розуміння моделі прийняття рішень в умовах війни, і вони говорять не лише за тих, хто поїхав, але й за тих, хто залишився. У контексті соціальної ідентичності в даному випадку ми можемо говорити про те, що належність до певного соціального кола – сім’ї, друзів, родичів, може сприйматися навіть як більш важлива потреба, ніж безпосередньо відчуття безпеки. Якщо індивід має з ким розділити цей шлях, або якщо він чи вона знають, що в них є значимі інші в певних точках закордоном, це значно підвищує схильність до прийняття рішення на користь релокації. Разом з тим, навпаки, якщо в індивіда залишаються значимі інші в Україні, то це так само може посилювати їхнє відчуття повернутися. У свою чергу, якщо повертатися немає до кого, то рішення на користь інтеграції та адаптації у новій спільноті може сприйматися як логічне та єдине можливе. При цьому варто зазначити, що дане дослідження не оперує кількісними даними, тому не може говорити про статистично значущий зв’язок, який би підтверджував чи спростовував таку залежність. Разом з тим, цей висновок, зроблений на основі якісного підходу, може слугувати важливим елементом розуміння мотивації та поведінки індивідів під час прийняття рішень у критичних ситуаціях, таких як війна.

При цьому більшість опитаних респондентів згадують про труднощі або розрив у комунікації з місцевим населенням, іноземцями, представниками та

носіями інших культур закордоном. Вони зазначають про відмінності у менталітеті, складнощі в побудові дружніх стосунків, наголошують на різниці досвідів та світосприйняття:

- *«Спочатку ти ходиш по біженським кружкам, спілкуєшся з українцями, а до німців тобі ніяк не дістатися».*
- *«Якщо ми говоримо про те, що тобі щось треба о 3-ій ночі, ти позвониш і до тебе прийдуть і за тебе поб'ють всіх і так далі, то це тільки українці».*

Варто зазначити, що респонденти розділилися на тих, хто намагається спілкуватися і з українцями, і з іноземцями, і на тих, хто надає перевагу спілкуватися лише з українцями. Проте жоден із респондентів не зазначив, що у релокації спілкується лише з місцевим населенням чи іншими представниками культур і не взаємодіє з українцями. Це свідчить про сильну культурну та ментальну прив'язаність до українського контексту навіть через роки після міграції. Можемо вважати, що це вказує на досить розвинену та стабільну національну ідентичність, на міцний емоційний та культурний зв'язок з Україною, що зберігається навіть після тривалого терміну проживання в іншій культурі. Це є вагомим свідченням на користь того, що українці, які виїжджають закордон, не є «втраченою категорією», оскільки вони не відмовляються від своєї національної та культурної ідентичності, а навпаки – шукають і відтворюють її в новому просторі.

Крім того, релокація видозмінює саму структуру соціальних зв'язків індивіда з іншими і з самим собою. Наприклад, людина може відчути себе більш самотійною, зберігаючи при цьому зв'язок із рідними. Або ж навпаки, відчуття прив'язаності до того, з ким людина переживає міграцію, може значно посилитися і сприяти розмиттю власних меж та власної ідентичності. Також індивід може відчувати посилений емоційний зв'язок із кимось, кого фізично немає поруч, хто залишився в старому домі, проте закривати питання самотності та відчуженості за рахунок того, хто перебуває поруч. Така широка палітра варіацій у реструктуризації соціальних зв'язків доводить, наскільки соціальна взаємодія як основа психологічної та емоційної стабільності є складним та багатогранним елементом в умовах міграції. Варто також зазначити, що часто саме наявність романтичного партнера поруч відіграє остаточне рішення у відчутті дому, навіть якщо дім залишається нестабільним чи непередбачуваним. Респондентки, які мали поруч партнерів в умовах релокації, неодноразово зазначали, що не бачуть сенсу повертатися туди, де немає їх чоловіків. Це

стосувалося як тих випадків, коли чоловік був українцем, так і тих, хто був іноземцем (респондентка одружилася вже після релокації). Одна з респонденток надала вичерпне пояснення, яке підсумовує таку тенденцію – релокація є настільки психологічно, побутово, фізично складним процесом, що проходити його самотійно може бути дуже складно, тому особисто вона ніколи б не наважилася на це, будучи одною. Інший респондент зазначив, що, можливо, наважився б на міграцію без партнерки, але це було б набагато складніше. Респондентки, які виїхали без партнера, але були заміжні (чоловік залишився в Україні), відповідали, що почувалися б більше «як вдома», якби партнер був поруч. Таким чином, можемо зробити висновок, що романтичний партнер відіграє важливу психологічну роль у прийнятті нових умов та адаптації до них, а також полегшує сам процес переживання втрати дому, невизначеності, знижує рівень відчуженості тощо. У випадку критичної кількості роз'єднаних сімей та пар в Україні у зв'язку з війною цей висновок може слугувати важливою складовою у процесі відновлення соціальної тканини суспільства, зокрема через політики возз'єднання партнерських зв'язків.

Отже, значимі близькі відіграють ключову роль у процесі зміни дому та безпосередньо впливають на самоідентифікацію в умовах релокації. Окрім того, що в житті індивіда з'являються представники нового соціуму, з іншою мовою, ментальністю, поглядами, що змушує переосмислити себе та свою належність до певних соціальних груп, взаємозв'язки із близькими людьми зазнають не меншої трансформації. Відповідно соціальна ідентичність індивіда зазнає суттєвих змін з двох боків – з боку соціуму, в який він чи вона потрапляє як абсолютно чужорідна одиниця, так і з боку значимих близьких, взаємодія з якими різко трансформується у новій реальності вимушеної міграції. При цьому взаємодія з українцями як спосіб підтримки соціокультурної складової своєї ідентичності притаманний більшості респондентів, не залежно від місця проживання та інших умов і визначається не лише потребою в комунікації, але й слугує джерелом психологічного розвантаження, підтримки та способом збереження своєї культурної та національної ідентичності. У свою чергу взаємодія з іноземцями у більшості випадків описується як проблематична та непроста, що більшою мірою пов'язане із відмінністю в ментальності, побуті, мовному бар'єрі. Разом з тим єдиний кейс здебільшого позитивної взаємодії з місцевим населенням спостерігався у респондентки, чий чоловік був місцевим. Як вже зазначалося, романтичні партнери в умовах релокації відіграють важливу роль у відчутті дому та адаптації до нового середовища.

2.4 Множинність відчуття дому як елемент подвійної ідентичності

Дорін Мессі, Джон Уррі та інші науковці, що вивчали можливість множинності дому, зазначали, що дім – багатовимірний і складний категорія, яка може виходити за межі одного об'єкту чи місця, а поєднуватися у мережу із відчуттів, географічних точок, людей тощо. Це поєднання відчуття вкоріненості з можливістю попри це бути мобільним та відкритим до простору. Проте такі взаємозв'язки із простором не завжди є простими – як зазначає Мурсія, людина здатна поєднувати кілька відчуттів дому, проте деколи це призводить до посиленого відчуття лімінальності та певного «роздвоєння» ідентичності. Для опитаних респондентів(-ок) стосунки із новим та старим домом також не є простими. Нижче в таблиці наведено, які саме елементи множинності були розкодовані під час аналізу інтерв'ю та пояснюється, як саме це виражалось у конкретних цитатах.

Таблиця 3. Кодування та формування теми «Множинність відчуття дому як елемент подвійної ідентичності»

Тип коду	Перелік кодів	Цитати
Порівняння «тут і там»	- В Україні не так, як в ...; - Відчуття дискомфорту; - Тиск держави; - Інша ментальність. - Не можеш нічого зробити	<i>«Ні, як показує практика, Британія, вона, сорі, не мислить такими категоріями»;</i> <i>«На кожному кроці ти постійно перебуваєш в стані, коли ти боїшся щось зробити не так, за парковку не там на тебе викликають поліцію, за постійний якийсь тиск держави, тому це дуже сильно також впливає».</i> <i>«Я тут просто фізично і все, а деє там думками, я в Україні, звісно, я хочу повернутися, коли буде безпечно».</i> <i>«Чесно, я в Україні я очень немного зарабатывала, і я не була супер-профі, але я, ну от, могла б я щось собі вирішити. І я це робила просто тому, що я захотілася зробити. А тут взагалі це неможливо».</i>
Емоційне переживання старого дому	- Ностальгія; - Відчуття втрати; - Не хочеться звідти їхати; - Сумую; - Болісно переживаю; - Не вистачає; - Радісно повертатися - Дім змінюється	<i>«Я це відчуваю дуже жорстко, як втрата когось, а в даному випадку багатьох людей [вдома в Україні]»;</i> <i>Вони [візити в Україну] відчуваються як щось дуже радісне завжди, (...) це не можна нічим описати, окрім словами, як повернення додому»;</i> <i>«Ментально для мене дім, то, напевно, все ж таки, я би сказав, що це Буча, звідки виїжджав, тому що там, знову ж таки, дуже багато залишилось друзів, знайомих, батьків, плюс в мене досі є ну, не те, що досі, а в цілому є спогади».</i>

		«Ось, перші рази, це прям такі були дуже емоційні поїздки. Хотілося дуже сильно додому. Прям страшенно хотілося додому». «Тому, так, питання сумування за домом, воно дуже величезне, але також питання того, що цей дім дуже змінюється».
Адаптація, але не вкорінення	• Дім як місце, де я живу; • Хотілося б спробувати; • Не вертаюся в Україну; • Україна як основний дім • Я все одно є частиною України	«Повернутися завжди встигну, а хто знає, як мені буде там, там або там, тобто треба спробувати, тим паче, що, в принципі, є така можливість»; «Але, знаєте, як кажуть, моя батьківщина, чи маленька батьківщина, щось таке. Мабуть, зараз я це відчуваю, що мій дім в Україні, але мій дім менший тут»; «Якби, наприклад, наше інтерв'ю було ще, ну, хоча бдесь рік назад, півроку назад, рік назад, я сто відсотково би сказала, що відчуття дому лише в Вінниці, (...) а зараз я на проміжному етапі». «розуміння того, що я є все одно частиною цієї війни, і я нею залишусь, і частиною цієї країни. І це робити максимум, щоб потреби нашої, моєї країни, моєї батьківщини чули люди в різних куточках світу»
Чужорідність попри адаптацію	• Вони нас не сприймають; • Залишатися українцем; • Ми чужі; • Ти тут ніхто.	«Тобто, я не думаю, що я там, навіть якщо досконало знатиму мову і в майбутньому, можливо, отримую німецьке громадянство, то я в себе прям вважатиму німцем»; «Тому що ти постійно, як підвішений стан, і ти до цього стану звикаєш. І, відповідно, чому я кажу, що нам, напевно, легше буде прийняти факт переїзду кудись де інде, тому що ми просто звикли, що ти тут ніхто»; «Мабуть, мені було би цікаво більше спілкуватися з британцями, щоб вони мене сприймали більше як рівну собі, а не як біженку, якій треба щось показувати, розказувати, водити за ручку. Нас мало сприймають тут як собі рівну, чесно». «Навіть в мене немає бажання, я не відчуваю, що це моя культура, моя країна, щоб я тут...».
Перехід до множинного відчуття дому	• Дім – це я • Шукати дім в людях навколо • Досвід знайомого як відчуття дому • Дім може бути будь-де	«Я почала шукати дім в людях, які навколо або які поруч. І як потім виявилось, це теж дуже нестабільна така річ, тому що люди сьогодні є, а завтра людей немає. І потім я зрозуміла, що, виявляється, дім – це те, що ти носиш постійно з собою всередині, і дім – це є ти». «В мене в Україні були такі свої люди. Ти пішов там, те вирішив, те вирішив питання, до того звернувся. Так і тут ти потихеньку цих людей знаходиш. І вони десь

	дитячий дім і дорослий дім	<i>поряд. І ти тут знаєш, куди, до кого, за чим звернутися. І такий маленький твій світ утворюється».</i> <i>«Тобто дім, в першу чергу, я вважаю, там, де ти є, там, де твої родичі, де тобі комфортно, де тобі цікаво».</i> <i>«Тобто, я там народився, звідти там мої коріння. Тобто, тут теж дім. Тобто, якось, знаєш, і то, і то дім».</i>
--	--	---

Ключовим висновком виділення даної теми є розуміння того, що при вимушеній міграції та проживання в новому місці старий дім, уявлення про нього, відчуття емоційної близькості не зникають. На них нашаровується нова реальність, новий простір та нові спогади, проте вони не витісняють відчуття попереднього дому. В таких умовах ідентичність стає множинною, подвійною – попередня «версія» людини не стирається, а доповнюється новим життєвим досвідом. Релоковані українці продовжують не лише слідкувати за тим, що відбувається в Україні (про що зазначили усі опитані респонденти(-ки)), але й переживати емоційну та психологічну близькість із нею. Таким чином, емігровані українці(-ки) адаптуються в нових реаліях, проте ця адаптація часто не несе критичної загрози ні національній ідентичності, ні відчуттю любові до українського дому.

Важливим елементом підтримки такого зв'язку з Україною, українським контекстом, близькими людьми стає цифровий простір. Респонденти зазначали, що регулярно спілкуються з рідними, хто залишився в Україні, читають новини, перебувають в розумінні українського контексту за рахунок соцмереж:

- *«Я перебуваю в українському інформаційному просторі, тобто я знаю всі ситуації, всі мему, я знаю майже всі новини, тому мене навряд чи можна сказати, що я щось для себе там бачу таке, з чого я випала»;*
- *«Я думаю, які там зараз знаходяться за кордоном, у них так чи інакше в Україні залишилися або батьки, або брати, сестри, дітусі, бабусі. Як правило, все одно хтось є. Ти все одно знаходишся в контексті цієї розмови, в контексті всього, що відбувається в Україні. Я зі своїми батьками, наприклад, дзвонюся щодня».*

Опитані респонденти(-ки) зазначали, що продовжують залишатися в культурному та інформаційному просторі України і майже не слідкують за новинами в тих країнах, де вони наразі проживають. Таким чином, культурна, ментальна, інформаційна, національна частина їхньої ідентичності залишається

українською, в той час як на фізичному, побутовому, бюрократичному рівні вони повністю занурені в нову реальність. Важливо зазначити, що така тенденція була помічена як у тих респондентів(-ок), які емігрували з перших місяців війни, так і тих, хто зробив це відносно нещодавно.

Загалом стан множинності безпосередньо пов'язаний із лімінальністю, про яку ще буде йти мова у наступному розділі. Проте окрім того, що релоковані українці відчують роздвоєність ідентичності, живучи «двома життями», емоційно та культурно в Україні, а фізично закордоном, це створює не лише відчуття невизначеності, але й будує підґрунтя для переосмислення себе і свого місця у світі. Деякі респонденти зазначають, що переосмислили для себе дім, вчаться бути домом самі для себе або ж шукають його в рутині, створюючи для себе маленькі «вдома» у людях, звичних місцях, заняттях, навіть якщо все це відбувається за межами України. Одна із респонденток, наприклад, зазначила: *«Я є частиною Українсько-канадського конгресу в своїй провінції (...) І мені це дає відчуття того, що мені не потрібно віддавати свою ідентичність для того, щоб бути наближеною до канадського соціуму». Ця теза є показовим прикладом того, як адаптація та соціалізація у новій країні не обов'язково означає відмову від власного коріння, культури, цінностей. І саме в цій тезі криється ідея, яку Дорін Мессі та інші дослідники називають множинністю ідентичності – можливість належати до кількох культур, кількох місць, без відчуття того, що якимось із них обов'язково має «перемогти».*

Таким чином, вимушена міграція впливає на переусвідомлення належності себе до простору і спричиняє деякий зсув із стану вкоріненості до стану номадичності, коли індивід усвідомлює, що навіть при зміні фізичного місця проживання може зберігати для себе відчуття дому. Отже соціальна ідентичність, яка початково базувалася на відчутті належності до місця, характеризувалася територіальною приналежністю, починає перебудовуватися у напрямку, який описує теорія мобільностей, а саме переосмислюється зв'язок із конкретним місцем і уможливорюється більш глобалізований погляд на простір та дім. В умовах невизначеності та нестабільності створюється базис для переосмислення своєї приналежності із «я вдома, тому що все навколо знайоме» у «я знаходжу свої «вдома» навіть там, де все чуже». І саме таке переосмислення належності до простору можна вважати одним із результатів успішного подолання стану лімінальності. Разом з тим варто наголосити, що описаний вище сценарій є ідеальним та спрощеним варіантом того, що відбувається із самоідентифікацією індивіда в умовах релокації. У реальності ці стани свідомості можуть набувати різноманітних форм та не обов'язково характеризуються саме таким чином.

Проте такий множинний та розширений погляд на дім є одним із варіантів того, до чого приходять індивід під час вимушеної міграції.

Також важливим для розуміння дому є те, що в даному випадку дім постає не лише як відчуття, сакральне явище чи цінність, а й як базова потреба. Людина може не відчувати себе «вдома» повною мірою, проте вона має виробити це відчуття для того, щоб почувати себе психологічно стабільно. Таким чином, новий дім в еміграції стає вимушеним кроком, який з часом справді перетворюється із “house” на “home”, проте не тому, що він є кращим за попередній дім, не тому, що він витісняє первинний дім, а тому, що це стає необхідним для якісного та психологічно сталого функціонування в новій реальності. Дім є не лише абстрактною цінністю, ідеалом, а й базовою потребою. Тому за умов нормальної психологічної адаптації у новому середовищі індивід буде природним чином намагатися створити своє «гніздо», подібно до того, як тварини створюють для себе дім навіть тоді, коли попередній руйнується. Якщо ж людина не може створити для себе цей дім хоча б у такому форматі, який буде уможливлувати відчуття базового комфорту та контролю, або ж якщо зовнішні умови не дозволяють цього зробити, тоді стан лімінальності посилюється, і в довгостроковій перспективі може завдати психологічної шкоди індивіду. Наприклад, одна із респонденток поділилася, що довгий час не могла створити для себе таке відчуття дому, що спричинило тяжкі наслідки: *«В мене була якась реально тупа фантастична ідея, що я можу приїхати в маленьке місто і тут шукати себе і почати життя з нуля, але вона просто обернулася, там, не знаю, чотирма роками депресії такої сильної, і просто дуже поганого, суперпоганого стану»*. Це свідчить про те, що неможливість відчуття чи створення для себе хоча б дім на рівні потреби, може спричинити стан відчуженості, тривоги та навіть депресії.

Такий множинний підхід до відчуття дому та проживання подвійного життя (фізично у новій країні та емоційно в Україні) може спричиняти «розщеплення» або ж «подвоєння» ідентичності». В умовах, коли індивід змушений перебувати одночасно у двох контекстах, соціальна ідентичність так само набуває рис множинної – індивід може належати до нових та старих соціальних груп, спілкуватися двома чи більше мовами, слідкувати за українським контекстом та інтегруватися в новий, думати про повернення додому та паралельно будувати нове життя, відчувати себе вдома у новій країні та все ще хотіти додому в Україні. Ця множинність не обов'язково означає невизначеність та лімінальність. Вона може органічно вписатися в життєвий світ індивіда. Проте все ж часто саме ця множинність і є причиною виникнення стану лімінальності, про що йтиметься в наступному розділі.

2.5 Релокація як амбівалентність свободи та втрати. Лімінальність

У теоретичному розділі моєї роботи описувалися різноманітні підходи до відчуття дому, і в певних випадках ці підходи здавалися зовсім протилежними. Для Уррі, наприклад, відмова від дому як сталості і передбачуваності була важливою для продуктивного зростання особистості та формування відкритості до світу; для Ахмед та Мурсії втрата дому навпаки сприймалася як травматичний досвід, який не може сприйматися як позитивний, особливо в умовах вимушеної міграції. Проте в реальності бачимо, що міграція викликає неоднозначні та запутані відчуття, які характеризуються як надбанням, так і втратою, як відчуттям свободи, так і відчуженням. Така двоякість є нормальною та доводить те, що практичне вивчення індивідуального досвіду допомагає зрозуміти, як саме теорія вкладається в людське життя, корегує її та надає реального контексту. Нижче в таблиці відтворено коди та значення, які складають та дають зрозуміти тему амбівалентності в умовах міграції на прикладі опитаних респондентів(-ок).

Таблиця 4. Кодування та формування теми

«Релокація як амбівалентність свободи та втрати. Лімінальність»

Тип коду	Перелік кодів	Цитати	Зв'язок із теоретичною рамкою
Незавершеність досвіду	• Тимчасово; • Не зрозуміло, що далі; • Ще не визначилась; • Проміжний етап. • Необхідність попереднього дому	<i>«В мене зараз проміжний етап, на який я не можу сказати, де мій дім»;</i> <i>«Це все може бути тимчасово, ми не знаємо в який момент це все може закінчитись і що нове може початись»;</i> <i>«Мабуть, те, що він [дім] розділений, це не зовсім моя історія, що це не є правильно для мене. Це дуже вимушено і тимчасово»;</i> <i>«Я тут просто фізично і все, а деє там думками, я в Україні, звісно, я хочу повернутися, коли буде безпечно».</i> <i>«Сняться сни про Україну, ніби паралельна реальність».</i>	Відповідає концепції лімінальності, критичному підходу Сари Ахмед, підходу Дорін Мессі

Позитивні аспекти релокації	• Більше часу на себе; • Нові люди; • Можливості; • Бажання пробувати • Новий досвід.	<i>«В мене є зараз більше часу піти в зал, те, що я ніколи не могла собі дозволити вдома, і регулярно ходити туди, і зустрічатися з кимось на вихідних»;</i> <i>«Що люди, які, наприклад, не користуються тієї можливості, яка в них є, спробувати, вони більше втрачають, ніж здобувають»;</i> <i>«Це дуже цікаві чотири роки і ці чотири роки дуже сильно змінили мене, тому що було багато всього, насправді, побачено, зроблено».</i> <i>«Є відчуття безпеки і стабільності».</i>	Відповідає теорії мобільності, теорії структуризації
Негативні аспекти релокації	• Втрата людей; • Відчуття чужості; • Немає свого; • Важко адаптуватися. • Відчуття неповноцінності	<i>«Англійське коло дуже-дуже обмежене роботою і буквально до п'яти знайомих, з якими можна, окрім роботи, спілкуватися»;</i> <i>«Тут я не змогла знайти людей, точніше я дуже з багатьма спілкуюся. Але все одно, деś там кусочек, хтось тебе більше засуджує. Ти такий, блін, а мої друзі так не роблять».</i> <i>«І що ти можеш зробити? Ти ніхто тут. І мені навіть одного разу в центрі зайнятості чоловік, який мене там щось консультував, мені сказав, що я знаходжуся на низу суспільства, на нижній ступені общества».</i>	Відповідає феноменологічному підходу, поглядам Сари Ахмед, теорії структуризації
Поїздки додому як спосіб відновитися	• Важко без дому • Вдома ти щасливий • Вдома все красиво • Наповнюєшся	<i>«Важко проводити більше півроку тут, без того, щоб поїхати додому і ковтнути цього повітря, надихатись і потім ти далі можеш назад повертатися і продовжувати жити це життя».</i>	

		<i>«Просто ти такий щасливий.. В Україні всі ходять по салонам, по ресторанах, до лікарів, здають аналізи і дуже багато краси, любові, то, що ти можеш своєю мовою говорити».</i> <i>«Це було так все світло, квітуче, наповнене. Я навіть зловила себе на секунду, що зараз саме так, як був якийсь момент доповномасштабний».</i>	
--	--	---	--

Дана тема відображає складні взаємозв'язки із простором, людьми, спогадами та відчуттями у людей, які переживають досвід міграції. Втрату дому та переміщення не можна охарактеризувати винятково як травматичний або винятково ресурсний досвід. Реальність показує, що така суттєва зміна життєвого шляху визначається значною кількістю контраверсійних почуттів. Наприклад, респонденти(-ки) зазначали:

- Табір для біженців позбавив фізичного комфорту та особистого простору, але відкрив можливість знайомства з людьми з усього світу, з якими інакше респондент навряд чи б колись поспілкувався.
- Життя неповним сімейним складом в міграції спричиняє сум та відчуття нестачі близьких поруч, проте саме це дає можливість більше приділяти часу собі, оскільки кількість побутових обов'язків зменшилася у зв'язку з меншою кількістю членів сім'ї на одне домогосподарство.
- Проживання закордоном ослабило соціальні зв'язки з друзями, проте посилило емоційну та психологічну близькість із партнером.
- Хочеться в Україну до рідних у свій дім, але закордоном з'явилося багато можливостей для нового досвіду.

Таким чином, нові умови створюють як нові можливості, надають ресурс, якого не було раніше, так і спричиняють відчуття втрати, відчуженості, дискомфорту. Це знання є ключовим для розуміння стану лімінальності та відчуття роздвоєності чи розгубленості. Більше того, можна зробити висновок про те, що без цієї амбівалентності стан лімінальності не є можливим. Якщо лімінальність – це відсутність визначеності, впевненості в одному із варіантів (чи я ще там, чи я вже тут), тоді такий стан може бути лише в тому випадку, коли немає чіткого розуміння, який із двох варіантів кращий та більш ресурсний для індивіда. Наприклад, таким чином можна пояснити те, що значна кількість біженців(-ок) повернулися в Україну з часом, навіть

попри те, що фізичні загрози залишалися на високому рівні. Якщо ж людина визначається з тим, що життя закордоном матиме більш позитивний вплив на неї, вона так само долає стан лімінальності, тільки в іншому напрямку.

Цікавим є також те, що попри безпосереднє перебування у стані лімінальності, респонденти(-ки) могли зробити реальні припущення щодо того, коли та як саме вони подолають цей проміжний стан. Одна респондентка зазначила чіткий часовий проміжок – один рік – через який, на її думку, відчуття дому виникне в новому місці проживання, а стан невизначеності мине. Це говорить скоріше не про те, що це відбудеться саме через рік, а про те, що індивід може окреслити для себе настільки складне абстрактне відчуття в чітких часових рамках. Можна припустити, що це є позитивною ознакою того, що індивід справді подолає відчуття лімінальності, а не застрягне в ньому. В інакшому випадку ми б отримали відповідь «не знаю», «здається, що цього ніколи не трапиться» тощо. Тут же навпаки бачимо, що респондентка визнає свій стан, дає собі можливість бути в ньому, але так само ставить перед собою чітку межу, після якої її невизначеність почне набирати окреслених рис.

В іншому випадку бачимо, що респондент визнає, що перебуває у стані тимчасовості, все ще зберігає міцний зв'язок із домом в Україні, проте ставиться до цього як до можливості здобути новий досвід, дослідити світ, що повністю відповідає концепції мобільності Уррі: *«Я розумію, що світ великий, і тому, як би, повернутися завжди встигну, а хто знає, як мені буде там, там або там, тобто треба спробувати, тим паче, що, в принципі, є така можливість»*. Тут бачимо, що стан лімінальності та амбівалентності не заважає індивіду рухатися по життю і сприймати цей досвід як етап внутрішнього зростання, що також свідчить про те, що невизначеність не завжди є негативним явищем і може органічно поєднуватися із відкритістю і цікавістю до нового, і при цьому залишати місце для зв'язку із старим домом, близькими людьми, спогадами тощо. Це ж саме підтверджує й інша респондентка, яка зазначає: *«Було дуже багато країн, дуже багато міст, які я теж побачила. Було дуже багато заходів, які я чи організовувала, чи брала участь в цих заходах в контексті України»*. Попри сум та бажання повернутися, життя в еміграції продовжується, а респонденти знаходять для себе нові можливості та досвіди, які допомагають долати складні періоди.

Також важливим для розуміння досвіду лімінальності та його впливу на ідентичність є періодичне повернення додому. Респонденти, які мають змогу подорожувати в Україну, зазначають, що такі поїздки завжди відчуються як «ковток свіжого повітря» і є необхідними на періодичній основі не лише для

закриття побутових та сімейних питань і потреб, але і як джерело психологічного розвантаження та відновлення. Попри довгий та складний шлях додому та безпекову загрозу, респонденти, які їздять додому, описують цей досвід як позитивний та натхненний. Разом з тим, попри бажання залишитися, українці знаходять для себе причини повертатися закордон. Таким чином, навіть короткострокове повернення додому може не ускладнювати адаптацію в новому місці, а навпаки давати сили та внутрішні ресурси продовжувати свій шлях закордоном. Це свідчить про унікальний принцип, який є важливим для розуміння явища вимушеної міграції – «повертатися, щоб мати змогу йти далі». Крім того, такі поїздки дають змогу підтримувати зв'язок із українським контекстом, на власному досвіді долучатися до того життя, яким живуть українці в Україні, на власні очі бачити реальну картину війни. Натомість лише одна із респонденток зазначила, що за ці чотири роки не їздила в Україну, і саме її коментарі щодо поточної ситуації в державі були найбільш негативними, а прогнози – найбільш песимістичними. Всі інші респондентки, які мали досвід поїздок додому, навпаки зазначали, що атмосфера вдома була приємною та надихаючою, попри обстріли та безпекові загрози. Це є важливим фактором, який може змусити людей, що виїхали, повертатися назад в Україну. Коли люди мають змогу на власних умовах приїхати та побути вдома, навіть якщо після цього вони повертаються назад закордон, це дає їм змогу переконатися у тому, що в Україну є сенс повертатися. Натомість ті, хто не здійснює таких візитів, може сприймати ситуацію в країні більш критично та негативно, що створює несприятливий психологічний клімат для повернення.

Також окремою темою проживання стану лімінальності є те, про що згадав один із респондентів – йому вже чотири роки сняться сни про те, як він живе в Україні, не має змоги виїхати, але усвідомлює, що має це зробити, бо його новий дім чекає його вже в Канаді. Тема сновидінь та проживання незакритого досвіду через них є окремим напрямком, який може розповісти багато цікавого про те, як саме досвід еміграції виражається через несвідоме та може слугувати окремим предметом подальшого дослідження стану лімінальності в релокованих українців.

Загалом ознаки стану лімінальності були виявлені практично у всіх респондентів, що свідчить про те, що він є нормальною та природньою характеристикою ідентичності у випадку вимушеної міграції, який може зберігатися навіть після років проживання у новому місці. Бажання повернутися додому навіть попри активне соціальне життя закордоном свідчить про те, що національна та культурна ідентичність українців є сталою,

і слугує доказом проти того, що релоковані українці є «втраченою категорією». Також це вказує на те, що ідентичність не «замінюється» на нову в умовах вимушеної міграції, а скоріше окремі її складові розширюються, нашаровуються у зв'язку з новим досвідом, доступом до нових соціальних та культурних категорій. Варто зазначити, що стан лімінальності хоч і є кризовим станом ідентичності, проте не завжди є негативним. У цей період індивід переосмислює свою належність до простору, соціальних груп, переусвідомлює себе, що у свою чергу трансформує ідентичність чи її окремі складові. Саме у цьому стані невизначеності та амбівалентності виявляються як базові цінності індивіда, так і створюється клімат для набуття нових поглядів та уявлень. Саме тому така амбівалентність є базисом трансформації соціальної ідентичності в умовах вимушеної міграції.

2.6 Побут, рутина та щоденні практики як складова відчуття простору

Як вже було зазначено в теоретичному розділі, щоденні практики та рутина часто є непомітним, проте важливим елементом формування соціальної ідентичності. Зокрема вони часто пов'язані із домом, оскільки відтворюються в ньому, а також дім сам по собі може формуватися як набір патернів поведінки, конкретних дій у щоденній рутині. Проведені інтерв'ю дали змогу переконатися у тому, що побутове життя відіграє ключову роль для відчуття простору, особливо в умовах релокації. Щоденне життя та рутина впливають на те, як індивід формує зв'язки із місцем, і впливає на самоідентифікацію, що було виявлено через кодування та формування наведених нижче патернів:

Таблиця 5. Кодування та формування теми

«Побут, рутина та щоденні практики як складова відчуття простору»

Тип коду	Перелік кодів	Цитати	Зв'язок із теоретичною рамкою
Організація фізичного простору	• Облаштувати; • Мати власний простір; • Є своя кімната; • Краще, ніж у спонсорів • Відчуття власного	<i>«В нас тепер в кожного є своя кімната, в кожного свій простір (...)Я працюю в вітальній, теж тут все прекрасно, я облаштувала це так, як мені хочеться, на кінець»;</i> <i>«Зараз ще переїхав на квартиру з гуртожитку, з цим були теж нюанси, це було нелегко, але цей етап вдалося пройти. І зараз, по</i>	Відповідає теорії практик та феноменологічному підходу

		<i>суті, вже треба слідкувати, треба постійно тут щось робити, прибирати, готувати їсти».</i> <i>«Більше автономії, в тебе є, як мінімум, свій посуд. Все для мого обслуговування, а коли ти в сім'ї, ти постійно питаєш, а можна це взяти, а можна це взяти, цим скористуватись».</i>	
Формування нової рутини	• Готуюся до роботи; • Ходити на курси; • Зустрічатися з друзями; • Звичайний лайфстайл • Працювати в саду	<i>«Основним, чим я займаюся, це я ходжу на курсі німецької мови, вони мене займають чотири години часу, з понеділка по четверг, з дев'ятої до тринадцятої, п'ятнадцять, ну там, з перервами, і я зараз роблю основну ставку»;</i> <i>«В мене є зараз більше часу піти в зал, те, що я ніколи не могла собі дозволити вдома, і регулярно ходити туди, і зустрічатися з кимось на вихідних, в мене зараз на це просто елементарно є час».</i> <i>«Я намагаюся свій простір облаштувати. Ну, тут, наприклад, добра є земля, я тут постійно майже кожного дня садом займаюся».</i>	Відповідає теорії практик та феноменологічному підходу

Таким чином, практики мають безпосередній зв'язок як із соціальною ідентичністю, так і для трактування дому. Респонденти(-ки), що опинилися в нових для себе умовах закордоном чітко відчують ці зміни. Наприклад, один із респондентів поділився, що з переїздом закордон був змушений розпочати самотійне життя, де має повністю відповідати за себе сам як на побутовому рівні, так і на бюрократичному рівні в ході оформлення документів на новому місці: *«Мені довелося в іншій країні спробувати орендувати квартиру, спробувати в неї заїхати, жити вже повністю самотійно, що ти повністю забезпечуєшся цими побутовими потребами, готуєш їсти, переєш речі, що пов'язано з твоїм, як би, благоустроєм щоденним. І для цього це, ну, я розумію, що це був такий культурний шок (...)*». Отже, зміна щоденних практик та перехід до більш самотійного життя безпосередньо впливає на зміну ідентичності та самоусвідомлення себе як окремої одиниці, яка змушена самотійно справлятися із різноманітними викликами.

Більше того, дана тема, розкрита в інтерв'ю з респондентами(-ки), дає нам зрозуміти, що дім не є даністю – це процес, в межах якого індивід вибудовує своє життя, яке з часом починає відчуватися як близьке і комфортне. У випадку вимушеної міграції налагодження рутини та особистого простору є не лише способом структурувати життя, але й необхідною умовою психологічної безпеки, стабільності та передбачуваності в реальності, яка є чужою та незвичною. Як вже зазначалося раніше, в цьому випадку дім є не лише благом чи цінністю, а базовою потребою, яку релоковані українці(-ки) налагоджують для себе через практики та побут. Респонденти(-ки) зазначали, що перехід до більш самостійного незалежного життя (при переїзді від спонсорів чи з таборів в орендоване житло) сильно покращувало самопочуття та комфорт, оскільки давало можливість розпоряджатися власним простором та часом. Наприклад, одна респондентка зазначала, що мала проблеми зі сном, проте не могла спати за комфортним режимом у домі спонсорів. Така базова потреба як сон повинна була вписатися в рамки чужого розпорядку дня, що позбавляло контролю навіть над власним тілом. Інша респондентка повідомила, що під час проживання у спонсорів старалася не створювати дискомфорт, тому намагалася не перебувати весь час вдома. Таким чином, простір, в якому люди мали змогу знайти прихисток, все ж не був простором комфорту і не завжди відповідав індивідуальним потребам.

Оскільки питання особистого простору часто тісно пов'язано із фінансовими можливостями, не всі можуть дозволити собі орендувати житло закордоном і змушені жити у спонсорів, таборах чи родичів. Окрім того, як вже зазначалося вище, навіть за наявності фінансової можливості для самостійного проживання незалежно від хостів чи спонсорів, велика конкуренція за житло та юридичні підстави, які ускладнюють процес винаймання житла для українців унеможлиблюють комфортну адаптацію за рахунок відсутності власного простору та впевненості у ньому. Це не лише впливає на відчуття дому, проте й може негативно впливати на ідентичність. Неможливість мати власний простір, приймати рішення навіть на побутовому рівні, розпоряджатися своїм графіком та часом, а також перманентна залежність від інших може спричиняти втрату агентності та відчуття власної значимості і загалом негативно впливає на психологічний стан. Таким чином, можемо зробити висновок, що дім – це не лише простір затишку та спокою, а й осередок контролю. У світі, де звичайна людина практично не здатна впливати на глобальні процеси, особливо в чужій країні, де вона не має легальних підстав, може не знати мову, не мати роботи чи друзів, наявність простору, яким вона може самостійно розпоряджатися, є базовою психологічною потребою, закриття якої допомагає зберігати сталий

психологічний стан, який є основою для подальшої адаптації та пошуку себе в новому просторі.

При цьому важливо зауважити, що в рамках проведених інтерв'ю було виявлено, що проживання у власному житлі (власна орендована квартира) та проживання в орендованій кімнаті / частині квартири практично однаково описувалися респондентами з точки зору відчуття свободи, комфорту та контролю за умови, коли спільне проживання із іншими мешканцями здійснюється на однакових умовах (у випадку, коли кожен мешканець житла є рівноправним користувачем даного простору). Респонденти зазначали, що відчували дискомфорт та неможливість повноцінно оперувати своїм графіком та побутом, проживаючи у таборах чи у помешканні спонсорів. Проте переїзд у власне орендоване житло або в кімнату, де інші мешканці так само винаймають кімнати, характеризувалося практично однаково з точки зору відчуття контролю та зручностей. Деякі респонденти навпаки підкреслювали, що не хотіли б проживати самотійно, оскільки сусіди по квартирі роблять їх проживання менш самотнім та соціально активним. З цього можемо зробити висновок, що площа чи тип житла можуть не мати критичного значення для відчуття комфорту та контролю над власним побутом. У даному випадку роль відіграє сама можливість розпоряджатися певним простором як власним, мати змогу вкладатися в нього, облаштовувати та проживати в ньому згідно із власними потребами. Це підвищує відчуття агентності, зменшує рівень тривоги та невизначеності, що у свою чергу пришвидшує та полегшує адаптацію у новому середовищі. Закривши свої базові потреби у вигляді контролю над власним часом, простором, рутиною індивід стає більш відкритим до того, щоб виходити у зовнішній світ і, відповідно, адаптуватися до нової реальності. Таким чином соціальна ідентичність не «застрягає» у стані лімінальності та боротьбі за базові потреби, а помалу починає трансформуватися у новому середовищі.

Також власний простір та контроль над побутом і своєю рутиною допомагають зберігати та відтворювати власну ідентичність в умовах, де все є чужим та незнайомим. За рахунок звичних дій, таких як облаштування помешкання комфортним для себе чином, звичний графік сну, можливість відтворювати звичні ритуали в межах приватного простору індивід зберігає контакт із собою і своїм «я», певним чином «переносить» своє попереднє життя у новий вимір. Приватний простір слугує не лише елементом контролю та свободи, але й створює умови, у яких індивід має змогу бути собою, відновлювати контакт із власним «я» та зберігати свою ідентичність у чужому середовищі. Власний простір є вагомою психологічною потребою, яка дозволяє перезавантажитися, емоційно відпочити та дати волю побути собою, що є

критично важливим для якісної та здорової адаптації у періоди, коли ідентичність зазнає змін. Без відчуття контролю над своїм щоденним життям у вигляді рутини та особистого простору людина не має змоги психологічно відновлюватися, що може посилити кризу ідентичності та нестачу внутрішніх ресурсів для успішної адаптації.

ВИСНОВКИ

Результатом проведеного емпіричного дослідження на основі напівструктурованих глибинних інтерв'ю з українцями, що виїхали закордон унаслідок повномасштабного вторгнення є виявлення повторюваних смислових патернів у сприйнятті дому в умовах міграції та їх вплив на самоідентифікацію. У ході тематичного аналізу було досягнуто розуміння того, чим саме виступає дім під час релокації для українських біженців, якими категоріями він окреслюється та як різноманітні виміри дому трансформують окремі складові соціальної ідентичності. Виявлені теми описані нижче.

У першу чергу, дім виявився важливим джерелом контролю, стабільності та передбачуваності. На це відчуття в українців закордоном впливають дві складові, а саме дім як фізично окреслений простір (тип помешкання), ринок житла та юридичний статус індивіда. Можливість мати власний простір та розпоряджатися ним на власний розсуд найбільше забезпечує приватна власність, проте навіть орендоване помешкання чи кімната на спільних умовах із іншими сусідами виявилися задовільними типами помешкання для індивідів, що проживають закордоном, з точки зору відчуття комфорту та контролю, у той час як проживання в таборах чи в помешканні хостів описувалися як менш комфортні через неможу повноцінно розпоряджатися у них власним часом, дозволяям та побутом. Таким чином, здатність розпоряджатися власним простором створює можливість психологічної розгрузки та стабілізації нервової системи у чужому просторі, що впливає на здатність індивіда адаптуватися у новій країні, активніше соціалізуватися та почуватися більш повноцінним членом суспільства, адже контроль над особистим простором – це перша сходинка до відчуття контролю над власним життям.

У свою чергу юридичні підстави для оренди чи купівлі житла, а також правові підстави перебування у приймаючій країні є визначальними для відчуття контролю в умовах релокації. Більшість країн ЄС та інших країн наразі не спішають надавати громадянство чи постійний дозвіл на проживання українським біженцем. Через це посилюється відчуття невпевненості та невизначеності, адже адаптуватися в новому середовищі стає складніше, коли індивід не має чіткого уявлення про те, чи матиме легальні підстави залишитися в даній державі. Це може спричинити кризу самоідентифікації, адже постійне відчуття тимчасовості та «чужості» у певному просторі, відсутність чітких юридичних підстав на проживання, працевлаштування, навчання та інші складові повноцінного життя

посилюють внутрішню тривогу та можуть посилювати відчуття ліміальності. Юридичний статус також пов'язаний із неможливістю чи складністю орендувати чи придбати власне житло, що також посилює відчуття невизначеності та змушує біженців проживати у некомфортних умовах та стані «підвішеності». Це у свою чергу ускладнює адаптацію, може посилювати тугу за домом та бажання повернутися туди, де індивід мав агентність, міг розпоряджатися своїм життям.

Ще однією важливою складовою дому у ході дослідження виявилася взаємодія із значими іншими. Початково було виявлено, що значна частина респондентів наважувалася на релокацію саме через те, що їм було з ким піти на цей крок або ж були близькі люди, до яких вони могли приїхати. Це підкреслює ключове значення соціальної взаємодії у прийнятті критичних рішень, таких як вимушена міграція, які часто можуть виступати не менш важливим фактором, ніж безпекова ситуація. Крім того, ключову роль у цьому рішенні також відігравали романтичні партнери респондентів – ті, хто мали партнерів та релокувалися з ними, повідомляли, що навряд чи наважилися на такий крок самотійно. А також підтверджували, що романтичні партнери поруч допомагають відчувати себе як вдома навіть у чужій країні та новому середовищі. Возз'єднання або можливість проживати разом із партнером є не лише важливими для забезпечення стабільного психічного стану у складних обставинах, але й допомагають адаптуватися в чужому світі. В умовах міграції партнер часто замінює найближчих людей, переймаючи на себе їх функції.

Загалом стосунки біженців з іншими значно ускладнюються та видозмінюються – частина близьких людей віддаляється через відмінний досвід та територіальний розрив, частина навпаки може стати емоційно ближчою попри велику відстань, при цьому біженці мають паралельно з цими змінами соціалізуватися в новому середовищі та заводити нові знайомства. Така подвійна трансформація – з боку вже наявних значимих інших та з боку нового соціуму – може спричиняти кризу ідентичності, переусвідомлення себе та свого «я» і загалом здійснювати тиск на ідентичність. Щодо адаптації в новому соціумі, то більшість респондентів зазначають про труднощі взаємодії з місцевим населенням та іноземцями, причиною чого є відмінність досвідів, культурні та етнічні відмінності, різний менталітет. Навіть через роки після міграції українські біженці продовжують здебільшого взаємодіяти з іншими українцями, відвідувати українські заходи, бути частиною українських спільнот, що свідчить про сталу культурну та національну ідентичність українського народу, а також є вагомим аргументом проти того, що релоковані українці є «втраченою соціальною групою». Респонденти зазначали, що їм легше вибудовувати значимі зв'язки та знаходити психологічну підтримку саме в середовищі інших українців,

які поділяють їх досвід та слугують емоційним прихистком у чужій країні. Це є підтвердженням того, що взаємодія із носіями спільного культурного та ментального контексту є важливим джерелом збереження ідентичності у міграції.

Розщеплена ідентичність, стан лімінальності, множинність ідентичності – це теми, які також були виявлені в ході проведення інтерв'ю і які гостро співвідносяться із відчуттям дому в умовах вимушеної міграції. Територіальний вимір є важливою складовою соціальної ідентичності, адже саме в межах певного простору відбувається соціалізація з іншими, засвоєння суспільних норм та цінностей, формується відчуття себе як соціальної істоти зі своїми ролями та поглядами. Тому «виривання» із звичного простору може призвести до кризи ідентичності, до відчуття внутрішнього розщеплення та невідповідності реального середовища із внутрішніми відчуттями. Таке розщеплення характеризується тим, що індивіди можуть залишатися культурно, інформаційно, ціннісно, ментально в українському просторі, проте фізично перебувати зовсім в іншій реальності. Ця реальність включає в себе інші звичаї, мову, досвід, поведінку тощо. Стан розщепленої ідентичності у свою чергу тісно пов'язаний із лімінальністю – станом невизначеності, нестабільності ідентичності, коли індивід вже перестає належати до попередньої реальності, проте ще не вписався у нову. На цьому етапі релоковані українці відчують сумніви, тугу, труднощі з адаптацією та прийняттям рішень щодо того, як будувати подальше життя, але разом з тим така невизначеність не є винятково патологічною, а може поєднуватися із прагненням нових можливостей закордоном, особистісного зростання, відчуттям свободи.

Деякі респонденти зазначають, що продовжують очікувати повернення в Україну після війни, деякі – намагаються будувати нове життя, але всюди зіштовхуються із відчуттям чужості та дискофмрту, спричиненого значною відмінністю культур, побуту тощо. Проте такий стан невизначеності не обов'язково закінчується вибором на користь чогось одного – у індивіда може сформуватися множинна ідентичність, два дома. Деякі респонденти так і зазначають – тепер вони мають «маленький дім» і «великий дім», «дитячий дім» та «дорослий дім». І саме така множинність ідентичності може свідчити про якісне завершення стану лімінальності. Разом з тим у більшості респондентів, навіть тих, хто не виявляє бажання неодмінно повертатися в Україну, зберігається стала національна та культурна ідентичність, яка знаходить успішну реалізацію закордоном – у спілкуванні з іншими українцями, належності до українських спільнот, активізму на користь України тощо. Отже, множинна ідентичність є наслідком успішного поєднання нового середовища із попереднім життям та

показує, як соціальна ідентичність здатна трансформуватися із вкоріненої до більш номадичної без втрати власної ідентичності.

Також важливою складовою дому в умовах міграції є побут та щоденні практики. Власний темп життя, налагодження своєї рутини, створення нових або відтворення попередніх ритуалів, облаштування власного простору, контроль над своїм часом та розкладом – все це створює відчуття контролю та допомагає облаштуватися закордоном, забезпечує відчуття агентності на побутовому рівні, проте саме з цього побутового рівня починає розвиватися впевненість у собі та відчуття впливу у новій країні. Ці відчуття є необхідними для того, щоб успішно адаптуватися, адже забезпечують сталу психологічну основу для поступової та комфортної трансформації в новому просторі. Адже розгубленість, відчуття невизначеності, нездатності контролювати своє життя навіть на найдрібнішому рівні викликає відчуженість та невпевненість, що у свою чергу ускладнює здатність проходити такі критичні зміни у своєму житті як зміну дому.

Узагальнюючи результати дослідження, можна зазначити, що дім у міграції виступає багатогранною, складною категорією, яка поєднує в собі фізичний, національний, культурний, символічний, емоційно-психологічний, правовий виміри. Саме поєднання цих складових та взаємозв'язки між ними формують відчуття дому, яке, тим не менш, може відчуватися амбівалентним в умовах вимушеної міграції. Зміни у відчутті дому під час релокації спричиняють трансформацію у тому, що розуміється як соціальна ідентичність, починаючи зі стану лімінальності та розщепленості ідентичності, закінчуючи формуванням множинної ідентичності. При цьому різні виміри дому по-різному впливають на мотивацію та можливість адаптуватися в новому середовищі, що безпосередньо пов'язано із відчуттям агентності, контролю та визначеності, які починаються з найнижчого побутового рівня організації життя. Разом з тим, респонденти виявляли ознаки стійкої культурної та національної ідентичності навіть через роки після релокації. Разом з тим варто зазначити, що обмеженням даного дослідження є його розвідувальний характер та розмір вибірки, що не дозволяє стверджувати про репрезентативність результатів та можливість генералізації на всю сукупність релокованих українців. Результати слугують основою для подальших кількісних досліджень та перевірки виявлених патернів на більших вибірках.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Попри те, що проведене дослідження мало розвідувальний характер та потребує подальшого кількісного підтвердження висунутих висновків, наявні результати можуть слугувати базисом для інтервенцій та змін у таких сферах як психологічна підтримка, державні наративи та політики, політики приймаючих громад та НГО, а також для проведення подальших наукових досліджень. Особистий досвід опитаних українців в умовах вимушеної міграції може бути використаний ефективним чином як для покращення умов біженців, так і для здійснення плану щодо повернення українців, що виїхали, на привабливих для них умовах.

Щодо психологічної практики, то наявні результати довели, що релокація – це не лише травма втрати дому як звичного фізичного та емоційного простору, а й втрата контролю, передбачуваності та впевненості. Саме тому зусилля у психологічній роботі із релокованими українцями (як закордоном, так і внутрішньо переміщеними особами) мають бути направлені не лише на пропрацювання негативного досвіду втрати, а й на повернення агентності та відчуття контролю над власним життям, адже саме із відчуття контролю та впевненості з часом виникає і відчуття дому, яке, як вже зазначалося раніше, є критично необхідним для стабільного психологічного стану. Психологічна практика роботи з біженцями має складатися із технік, що слугуватимуть способом повернути контроль над буденним життям, починаючи із найдрібніших його аспектів. Поступово вибудовуючи опору в новому середовищі, в житті індивіда буде створюватися сприятливий клімат для адаптації, прийняття рішень, розбудови подальших стратегій на майбутнє. Ще одним важливим аспектом терапевтичної роботи у випадку вимушеної міграції має бути пріоретизація взаємодії із значимими близькими як джерелом опори. Оскільки одночасні зміна фізичного простору, нова культура та мова, новий ритм життя спричиняють стрес та тривогу, взаємодія із людьми, яким індивід довіряє, та які є цінними для нього, є визначальною у цей період. Така взаємодія може стосуватися як вже наявних близьких, так і формування нового довірливого кола в новому середовищі.

Щодо соціальної політики та державних програм – за даними дослідження було виявлено, що українці закордоном часто зберігають сталу культурну та національну ідентичність навіть протягом тривалого часу після релокації. Вони продовжують спілкуватися з українцями, влаштовувати локальні культурні заходи, слідкувати за українським новинним контекстом тощо. Попри це, в українському просторі все ще продовжують просуватися наративи про

«втрачених» українців, релоковані громадяни часто сприймаються як зрадники та загалом характеризуються негативним ставленням з боку тих, хто залишився в Україні. Саме тому держава має просувати наративи єдності та спільності як тих, хто залишився, так і тих, хто виїхав. Державні програми мають бути націлені на збереження символічного зв'язку з домом у релокованих українців. Вони мають включати спільні освітні та культурні ініціативи, медіа-кампанії, а також займатися питанням не лише фізичного повернення, а й збереження національної ідентичності навіть у тих, хто обере не повертатися. Адже українці, які проживають закордоном, мають унікальну силу впливати на погляди та ставлення європейців та інших націй до України, якої не мають ті, хто лишається всередині країни. Це та категорія, яка може нести цінності, ідеї та дискурси в глобальний світ, роблячи вагомий вклад в майбутнє держави, навіть знаходячись за її межами. Саме тому підтримка діаспорних спільнот, українських ініціатив закордоном, створення символічного простору через медіа, а також викорінення наративів про «зраду», «втечу» та інших негативних ярликів щодо українських біженців – це ті напрямки, які має брати на себе держава для забезпечення єдності та ефективної взаємодії з релокованими українцями.

Що стосується програм фізичного повернення, то вони мають базуватися на принципах свободи та агентності. Свобода полягає у здатності індивіда вільно обирати, де саме йому проживати. Програми не мають бути насильними, адже саме ті українці, які мали можливість добровільно приїжджати додому під час міграції, виявляли позитивні настрої та оптимістично сприймали такі візити, попри безпекові загрози. Програми мають базуватися на поступовій та добровільній можливості повертатися в Україну на комфортних для індивідів умовах, що з часом переросте у бажання залишитися та не повертатися закордон. Але для цього варто також використати другий принцип – агентність. Спільна проблема релокованих українців полягає у відчутті безпорадності, відсутності контролю, неможливості впливати та втілювати власну діяльність так, як цього хотілося б. Саме тому програми повернення мають базуватися на тому, щоб продемонструвати українцям можливість бути агентним – це стосується як надання житла (дім як осередок контролю), так і соціальних ініціатив, можливостей для бізнесу, працевлаштування тощо. Таким чином, у поєднанні одне з одним ці два принципи створюють тривалий та поступовий, але якісний базис для повернення біженців додому, створюючи сприятливий для цього клімат на основі виявлених результатів.

З боку приймаючих громад та місцевих НГО рекомендується не лише надавати матеріальну підтримку, але й створювати програми та ініціативи для соціальної взаємодії між біженцями та місцевими, адже однією з проблем

інтеграції, озвученої респондентами, були саме труднощі у комунікації з місцевим населенням та неможливість долучатися до їх спільноти. Тому створення спільних заходів, курсів, програм, де місцеві можуть поспілкуватися з біженцями, допомогти попрактикувати мову, поділитися досвідом та тонкощами проживання в новій місцевості допоможе подолати міжкультурний та міжнаціональний бар'єр та допоможе релокованим українцям інтегруватися у приймаючу громаду. Що стосується житла, варто ставити у пріоритет надання такого житла, у якому біженці матимуть змогу реалізовувати свою рутину, відчувати контроль та безпеку. Це можуть бути невеликі за площею комунальні квартири або простори, у яких проживають інші орендарі чи біженці, проте, як виявилось в рамках дослідження, відчуття особистого простору та можливості вільно ним розпоряджатися є важливим фактором психологічно задовільного стану в умовах релокації. Крім того, на рівні місцевих та державних політик варто працювати над більш інклюзивним підходом до формування юридичних підстав щодо доступу до житла, які не будуть прив'язаними до місцевих робочих контрактів, походження та інших соціально-демографічних категорій, які ускладнюють можливість претендувати на власний дім навіть попри фінансову спроможність.

Наостанок, у науковій площині дане дослідження може використовуватися як основа подальших кількісних досліджень для розширення репрезентативності та перевірки виявлених результатів на ширшій вибірці. Крім того, подальші дослідження можуть бути проведені з використанням поточної структури окремо для різноманітних соціально-демографічних категорій, наприклад, за віком, місцем проживання у вимушеній міграції, професійним статусом тощо. Така категоризація дасть змогу глибше зрозуміти досвід кожної із заданих груп та сформулювати інтервенції та рекомендації відповідно до потреб конкретної соціальної категорії. Дане дослідження мало розвідувальний характер, тому його обмеження полягає у неможливості розширення результатів на ширшу вибірку та врахування досвіду кожної окремої категорії. Саме тому подальша наукова робота з темою вимушеної міграції, втрати дому та їх вплив на адаптацію і зміни окремих категорій ідентичності є важливою для формування правильних підходів до роботи з релокованими українцями.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

- Артикуца, С., Прохорова, А. (2021). Особливості якісного інтерв'ю з людьми, які вживають ін'єкційні наркотики. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21128>
- Гайналь, Т. О. (2018). Труднощі в роботі соціолога в умовах проведення глибинного інтерв'ю. Doctoral dissertation, Центр наукових публікацій.
- Горецька, О. В., & Сердюк, Н. І. (2015). Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів спеціальностей «Практична психологія», «Початкова освіта». Бердянськ: Видавець Ткачук О. В.
- Губеладзе, І. Г. (2021). Реалізація почуття власності в соціальних практиках: перспективи досліджень і впровадження в практику. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 70, 63–69. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-08>
- Губеладзе, І. Г. (2021). *Соціальна психологія власності*. Київ: Талком
- Ковалевська, Т. Ю., & Денисевич, О. В. (2024). Психолінгвістична інтерпретація поняття дім: українські реалії. <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2024.31.309465>
- Кочубейник, О. (2024). Метафора дому: як її зміст визначатиме реінтеграцію біженців після війни? *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 21, 165–171. <https://doi.org/10.30970/PS.2024.21.20>
- Кочубейник, О. (2025). Образ дому очима українських біженців: психологічна структура його амбівалентності. *Габітус*, 76, 365–372. <https://doi.org/10.32782/hbts.76.62>
- Лазаренко, В. О. (2019). Дослідження просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця проживання: постановка проблеми. *Проблеми політичної психології*, 7(21), 96–110. DOI: [10.33120/popp-Vol21-Year2018-8](https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-8)

- Осипчук, А. (2003). Час та поняття " часу/простору" у теорії структурації Ентоні Гідденса. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/8383>
- Хомчак, О. (2021). Специфіка об'єктивації концепту дім в українській лінгвокультурі. *Jazyk a kultúra*, (47–48), 17–24. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1006420>
- Центр економічної стратегії. (2026). *Українські біженці: п'ята хвиля дослідження*. <https://ces.org.ua/ukrainian-refugees-fifth-wave/>
- Чорна, Л. Г. (2023). *Механізми міжгрупової взаємодії: пояснювальні принципи, історичні і територіальні виміри. Проблеми політичної психології*, 13. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-124>
- Ahmed, S. (1999). Home and away: Narratives of migration and estrangement. *International Journal of Cultural Studies*, 2(3), 329–347. <https://doi.org/10.1177/136787799900200303>
- Argandoña, A. (2023). *The home: Places, relationships and care*. Home Renaissance Foundation Working Papers (No. 120).
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Penguin Books.
- Bihus.Info. (2025, February 1). *Близько 2,5 млн українців перебувають за кордоном*. Facebook.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: Perspective and method*. University of California Press.
- Braidotti, R. (2011). *Nomadic subjects: Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory* (2nd ed.). Columbia University Press. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i17.4305>
- Braun, V. and Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp. 77-101. <http://dx.doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful qualitative research: A practical guide for beginners*. SAGE.
- Chambers, I. (1994). *Migrancy, culture, identity*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203182093>
- Chatterjee, I., Kunwar, J., & den Hond, F. (2019). Anthony Giddens and structuration theory. In S. Clegg & M. Pina e Cunha (Eds.), *Management, Organizations and Contemporary Social Theory* (pp.60–79). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429279591-4>
- Delphy, C., & Leonard, D. (1992). *Familiar exploitation: A new analysis of marriage in contemporary Western societies*. Polity Press.
- Durkheim, E. (1951). *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). Free

- Press. (Original work published 1897)
- Falkenhain, M. (2026). "I needed this journey": Home visits in wartime as transformative events. *Journal of Refugee Studies*, 1–15. <https://doi.org/10.1093/jrs/feaf088>
- Fathi, M., Laoire, C. (2024). Conceptualising home in migration: An introduction. In M. Fathi & C. Ní Laoire (Eds.), *Migration and home* (IMISCOE Research Series). Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-51315-2>
- Fleming, M. (n.d.). *The search for home in times of war and peace*. Medium. <https://melissa-fleming.medium.com/the-search-for-home-in-times-of-war-and-peace-87b85ca4adfa>
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books. (Original work published 1975).
- Freud, S. (1917). Mourning and melancholia. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 14, pp. 237–258). Hogarth Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Polity Press.
- Gold, J. R. (2006). Review of the book *Home*, by A. Blunt & R. Dowling. *Geography Review*.
- Hacking, I. (1999). *The social construction of what?* Harvard University Press.
- Harvey, D. (2001). *Spaces of capital: Towards a critical geography*. Routledge.
- Hay, R. (1988). Toward a theory of sense of place. *Trumpeter*, 5(4), 159–164.
- Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). Harper & Row. (Original work published 1927).
- Jorgensen, B. S., & Stedman, R. C. (2006). A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. *Journal of Environmental Management*, 79(3), 316–327.
- Korobanova, O. L., & Schulzhenko, N. M. (2022). *Psychology of home and Ukrainian migrants' socio-psychological adaptation abroad*. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 50(53). [https://doi.org/10.33120/ssspj.vi50\(53\).604](https://doi.org/10.33120/ssspj.vi50(53).604)
- Krūmiņa, M. (2021). Home and sense of belonging in the life stories of first and second generations of Latvian exiles. *Journal of Identity and Migration Studies*, 15(2), 133–144.
- Kuusisto-Arponen, A.-K. (2011). *Transnational sense of place: Cinematic scenes of Finnish war*

- child memories*. *Journal of Aesthetics & Culture*, 3(1), 7178.
<https://doi.org/10.3402/jac.v3i0.7178>
- Langhamer, C. (2005). The meanings of home in postwar Britain. *Journal of Contemporary History*, 40(2), 341–362. <https://doi.org/10.1177/0022009405051556>
- Mallett, S. (2004). Understanding home: a critical review of the literature. *The sociological review*, 52(1), 62-89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2004.00442.x>
- Marschall, S. (2019). “Memory objects”: Material objects and memories of home in the context of intra-African mobility. *Journal of Material Culture*, 1–17.
<https://doi.org/10.1177/1359183519832630>
- Massey, D. (1994). A global sense of place. In *Space, place and gender* (pp. 146–156). University of Minnesota Press.
- Moran, D. (2011). *Edmund Husserl: The crisis of the European sciences and transcendental phenomenology: An introduction*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139025935>
- Perez Murcia, L. E. (2018). “The sweet memories of home have gone”: Displaced people searching for home in a liminal space. *Journal of Ethnic and Migration Studies*.
<https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1491299>.
- Rosenberg, M. J., & Hovland, C. I. (1960). Cognitive, affective, and behavioral components of attitudes. In C. I. Hovland & M. J. Rosenberg (Eds.), *Attitude organization and change: An analysis of consistency among attitude components* (pp. 1–14). Yale University Press.
- Safarkhani, M. (2025). *Space to place, housing to home: A systematic review of sense of place in housing studies*. *Sustainability*, 17(15), 6842. <https://doi.org/10.3390/su17156842>
- Saldaña, J. (2016). *The coding manual for qualitative researchers* (3rd ed.). SAGE.
- Schatzki, T. R., Knorr Cetina, K., & von Savigny, E. (Eds.). (2001). *The practice turn in contemporary theory*. Routledge.
- Schutz, A. (1967). *The phenomenology of the social world*. Northwestern University Press.
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences* (3rd ed.). Teachers College Press.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.
- Turner, V. (1969). Liminality and communitas. In *The ritual process: Structure and anti-structure*. Aldine Publishing.

- Thomassen, B. (2016). *Liminality and the modern: Living through the in-between*. Routledge.
- UNHCR. (2023). *Global trends: Forced displacement in 2022*.
- UNHCR. (2025). *War in Ukraine: Humanitarian impact and displacement*.
- UNHCR. (n.d.). *Figures at a glance*. United Nations High Commissioner for Refugees.
<https://www.unhcr.org/about-unhcr/overview/figures-glance>
- Urry, J. (2004). The 'system' of automobility. *Theory, Culture & Society*, 21(4–5), 25–39.
<https://doi.org/10.1177/0263276404046059>
- World Economic Forum. (2022, November 16). 5 key predictions for the future of talent migration.
<https://www.weforum.org/stories/2022/11/5-key-predictions-for-the-future-of-talent-migration/>
- Worldometer. (2026). *Bulgaria population (2026)*
<https://www.worldometers.info/world-population/bulgaria-population/>
- Wnuk, A. (2024). 'Home is just a feeling': Essentialist and anti-essentialist perspectives on home among Ukrainian refugees. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2024.101052>

ДОДАТОК

Топік-гайд для проведення глибинного інтерв'ю

Інформаційна згода

Вітаю! Мене звати Марта, я студентка магістерської програми соціальної психології Київської школи економіки. Щиро дякую, що Ви погодилися взяти участь у глибинному інтерв'ю. Дане інтерв'ю проходить у рамках написання дипломної роботи. Його метою є виявити, як війна вплинула і впливає на переусвідомлення дому для українців та яку роль це відіграє у формуванні їхньої соціальної ідентичності

Інтерв'ю буде проходити у формі бесіди, під час якої я ставитиму Вам запитання в рамках зазначеної теми. Можете не хвилюватися стосовно правильності чи неправильності Ваших відповідей. Мене цікавитиме винятково Ваш власний досвід та власні думки. Старайтеся відповідати чесно та щиро. Це суттєво допоможе моєму дослідженню. Орієнтовна тривалість нашої розмови – 1 година.

Задля подальшого аналізу та інтерпретації інформації, прошу Вашої згоди на запис нашої розмови. Запис буде використовуватися лише мною і суто в рамках дослідження. Також Ви зможете переглянути транскрипт інтерв'ю після його завершення та дати згоду на його використання задля інтерпретації результатів. При цьому Ваше ім'я буде закодоване. Гарантую Вашу конфіденційність.

Хочу зазначити, що Ви маєте право не давати відповіді на питання, які здаються Вам неприємними або недоречними. При будь-якому дискомфорті під час розмови Ви маєте право повідомити про це. Проте все ж буду вдячна, якщо Ви даватимете відповіді на всі питання, оскільки це суттєво допоможе дослідженню. Ваша увага до запитань та зацікавленість у розмові вітається! Отже, чи згодні Ви взяти участь в інтерв'ю на зазначених умовах?

Гайд*

*Дані блоки та питання є орієнтовним переліком. Проте інтерв'ю не обмежувалися лише даними питаннями, а в більшості випадків були сформульовані згідно з відповідями респондента з метою продовжити та посилити розуміння стосовно саме їхнього індивідуального досвіду. Даний перелік питань є опорною схемою того, яку інформацію потрібно було зібрати під час інтерв'ю, а не безпосередніми питаннями, які задавалися респондентам(-кам). Крім того, деякі відповіді респондента вже могли містити відповіді на інші питання, тому в реальних інтерв'ю кількість питань була значно меншою, ніж вказано у гайді.

<i>Блок</i>	<i>Тема</i>	<i>Тривалість</i>
	Вступна частина	5-7 хв
	Відчуття дому як щоденна практика	10 хв
	Взаємодія із значимими іншими	10 хв

	Фрагментарність соціальної ідентичності	10 хв
	Тип житла і умови проживання	10 хв
	Соціально-демографічний блок	5 хв

1. Вступна частина

- 1) Розкажіть трохи про себе. Де ви проживаєте? Чим займаєтесь?
- 2) Розкажіть історію вашого переїзду. Як це було?

2. Відчуття дому як щоденна практика

- 1) Розкажіть, як виглядає ваш звичайний день зараз. З чого він складається? Як би ви описали ваше щоденне життя?
- 2) А яким був ваш звичайний день до переїзду? Що змінилося? Як відчуються ці зміни?
- 3) Який ваш улюблений ритуал зараз? З чим він у вас асоціюється?
- 4) Ви вже налагодили своє побутове життя на новому місці? Що цьому посприяло? Що заважає?

3. Взаємодія із значимими іншими

- 1) З ким ви зараз проживаєте? А з ким проживали до переїзду?
- 2) Як змінилися ваші стосунки із найближчими людьми після переїзду? З тими, з ким живете, і з тими, з ким зараз окремо.
- 3) Чи є хтось, кого вам не вистачає зараз поруч? Хто ці люди?
- 4) Як ви уявляєте свій ідеальний дім – хто в ньому має жити?

4. Фрагментарність соціальної ідентичності

- 1) Як би ви зараз сказали, ваш дім – де?
- 2) Ви їдете у своє попереднє місце проживання в Україні? Якщо так, що ви відчуваєте під час приїздів туди? А коли повертаєтесь назад?
- 3) Чи підтримуєте ви стосунки з людьми з України? Якими зараз є ці стосунки?
- 4) Яким ви зараз бачите своє майбутнє? Де б ви хотіли жити в майбутньому?

5. Тип житла і умови проживання

- 1) Де саме ви зараз проживаєте? Що це за помешкання? З ким ви живете?
- 2) Де ви проживали до переїзду? Яким був ваш дім в Україні?
- 3) Чи проживали ви в інших місцях за час проживання закордоном? Що це були за місця?
- 4) Як ви почуваетесь в тому місці, в якому ви зараз живете?

6. Соціально-демографічний блок

- 1) Вік.
- 2) Місце проживання до релокації.
- 3) Місце проживання станом на сьогодні.
- 4) Сфера діяльності.
- 5) Члени сім'ї.